

Introduction and evaluation of new poems and composition styles of Vis and Ramin's Dah-Nāmah in Safīnah-yi Tabrīz

Manoochehr Jokar^{✉1}, Sajjad Dehghan², Mehrab Modarreskhoo³

1. Corresponding author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: gol.joukar@gmail.com
2. PhD student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: sajjad_dehghan@yahoo.com
3. PhD student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: modarreskhoo@gmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2025.69730.3874](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.69730.3874)

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 15 December 2025

Received in revised form: 08
January 2026

Accepted: 26 February 2026

Published online: 14 July 2026

Keywords:

Faxr al-Din As'ad Gurgani, Vis and Ramin, Safīnah-yi Tabrīz, New poems, New variant readings.

ABSTRACT

Only a few manuscripts of the classical Persian verse romance Vis and Ramin by Fakhr alDin As'ad Gurgani, composed in the 5th century AH (11th century CE), are extant. The work has been printed five times, among which the critical and scholarly edition prepared by the Georgian researchers Todua and Gwakharia is the most significant. Their edition is based on eleven complete and fragmentary manuscripts, none of which date earlier than the 9th century AH. Therefore, discovering and examining any trace of Vis and Ramin predating this period is of considerable importance and can greatly contribute to the literary community's understanding, introduction, and reevaluation of this ancient and valuable work. One source unavailable to previous editors is the Safīnah-yi Tabrīz manuscript (dated 723 AH), which contains 730 couplets from Vis and Ramin's Dah-Nāmah, composed by Abu'lMajid Tabrizi. Considering the linguistic and historical significance of Vis and Ramin and its precedence over other extant manuscripts, the present study first introduces six newly identified poems in this romance, then reports 182 newly found couplets, and finally proposes revisions to ten couplets based on these new variant readings. The researchers hope that the findings of this study will contribute to a more refined and reliable text of Vis and Ramin.

Cite this article: Jokar, M.; Dehghan, S.; Modarreskhoo, M. (2026). Introduction and evaluation of new poems and composition styles of Vis and Ramin's Dah-Nāmah in Safīnah-yi Tabrīz. *Persian Language and Literature*, 79 (253), 1-29. <http://doi.org/10.22034/perlit.2025.69730.3874>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Vis and Ramin, the influential classical Persian verse romance by Fakhr al-Din As'ad Gurgani (5th Century AH), holds significant literary and historical importance. The main critical editions currently available rely on manuscripts, such as the Paris manuscript, likely dating no earlier than the 9th Century AH. Although scholars (notably Todua and Gwakharia) attempted to compensate for the temporal distance and scribal alterations by referencing the Georgian translation (c. 150 years after composition), this masterpiece still requires meticulous textual scrutiny. The introduction and evaluation of new manuscripts, particularly those predating the 9th Century, is crucial for resolving ambiguities. This study addresses this necessity by analyzing 730 couplets of the *Dah-Nāmah* section found in the *Safīnah-yi Tabrīz* manuscript, copied in 723 AH.

Literature Review and Methodology

Vis and Ramin has been the subject of five printed editions, with the Paris manuscript being the oldest source used by its editors. While previous scholars have worked diligently on collation, no comprehensive study has focused on the unique readings of the *Safīnah-yi Tabrīz* manuscript. This paper utilizes a method of textual collation and critical evaluation. The 730 couplets in the *Safīnah-yi Tabrīz* were compared line-by-line against the established critical editions, particularly the one published by the Culture Foundation of Iran. The findings were categorized into entirely new couplets and new variant readings (*Nevīseshhā-yi Tāzeh*). Ten of the most noteworthy variants were then selected and analyzed, using internal evidence (stylistic consistency, rhetorical structure) and external evidence (comparison with other classical texts and Middle Persian structures) to assess their scientific and aesthetic merits against the standard published versions.

Key Findings and Results

The collation of the *Safīnah-yi Tabrīz* section yielded significant textual data: six couplets were discovered that are entirely absent from all major extant printed editions, and 182 couplets contain unique or new variant readings. The critical analysis of the selected variants demonstrates that the *Safīnah-yi Tabrīz* often preserves readings superior to the printed versions:

Rhetorical and Stylistic Integrity

The study validates readings that preserve the poet's rhetorical intent: The reading «تو بودی سلیمان منت» "Thou wert Solomon, I was thy Queen of Sheba" is superior to the published version. It preserves the rhetorical figure of Mu'akkad Simile (without the particle *cho*), maintaining the poet's stylistic pattern.

The unique reading «گشت پهنا» "became width/breadth" in the second hemistich of a couplet powerfully restores the deliberate antithetical pairing of «بالا» "Height/Stature" and «پهنا» "Width/Breadth," a recurring and intentional image in the poet's work.

The reading «بادگوهر» "Wind-essence/Nature of Wind" maintains the complex rhetorical symmetry when paired with «کوه پیکر» "Mountain-bodied" better than the common phrase *Bād-e Sarsar*.

Linguistic and Semantic Fitness: Readings aligning with linguistic and stylistic preferences were prioritized: The reading «تاب خوبی» "Luster of Beauty" is linguistically superior to *Āb-e Khūbī*, as «تاب» "Luster" creates a better semantic coherence with the verb «دمیدن» "to shine/breathe."

The archaic reading «باز من»; "to/with me" is preferred over the simplified published version, adhering to the principle of favoring the difficult reading and creating a better parallel with the preceding «كام من»; "My Desire."

The reading «باغ نيسان»; "Garden of Nisan" is both visually and rhetorically richer than *Māh-e Naysān* (Month of Nisan), as «باغ»; "Garden" reinforces the imagery and creates a stronger semantic connection with «لاله»; "Tulip."

Conformity with Khorasani Style

Variants demonstrating consistency with the Khorasani period style were favored: The reading «سوزنده آتش»; "Burning Fire" is favored over *Sūzandeh Dūzakh* (Burning Hell), as the sensual-to-sensual simile (Heart to Fire) is more characteristic of the Khorasani Style.

The construction «دلی بیمار»; "a sick heart" is preferred over the simpler *Dil Bīmār*, as it provides a structurally more sound form that is consistent with other poetic usage of the indefinite marker in the poem.

Conclusion

The Safīnah-yi Tabrīz manuscript, dating to 723 AH, is confirmed as a critical resource for the textual criticism of *Vis and Ramin*. The discovery of six new couplets and the rigorous evaluation of the variant readings strongly indicate that the text of *Vis and Ramin* can be significantly refined. The variants found in this older manuscript offer readings that are often linguistically more accurate, structurally more sound, and aesthetically more aligned with the rhetorical style of Faxr al-Din As'ad Gurgani than those found in the currently used 9th-Century-onward manuscripts. The findings provide essential evidence for constructing a more authentic and reliable critical edition of the epic.

Keywords: Faxr al-Din As'ad Gurgani, *Vis and Ramin*, Safīnah-yi Tabrīz, New poems, New variant readings.

معرفی و ارزیابی سروده‌ها و نویسندگی‌های تازه ده‌نامه ویس و رامین در سفینه تبریز

منوچهر جوکار^۱، سجاد دهقان^۲، مهرباب مدرس‌خو^۳

۱. نویسنده مسؤل، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: gol.joukar@gmail.com
۲. دانشجوی دوره دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: sajjad_dehghan@yahoo.com
۳. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: modarreskhoo@gmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2025.69730.3874](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.69730.3874)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	از منظومه عاشقانه کهن ویس و رامین اثر فخرالدین اسعد گرگانی متعلق به سده پنجم قمری دست‌نویس‌های کمی موجود است. این اثر تاکنون پنج بار چاپ شده‌است که مهم‌ترین آن‌ها تصحیح علمی و انتقادی پژوهشگران گرجستانی تودوا و گواخارایا است. این تصحیح با یازده دست‌نویس کامل و گزیده صورت پذیرفته که تاریخ تحریر هیچ‌یک از آن‌ها کمتر از سده نهم قمری نیست، بنابراین یافتن و بررسی کردن هرگونه نشانه‌ای از ویس و رامین متعلق به پیش از این سده، بسیار مغتنم است و می‌تواند به جامعه ادبی در شناسایی و ویرایش بهتر این اثر فاخر و پراهمیت کهن، یاری‌رسان باشد. یکی از منابعی که تاکنون در تصحیح این اثر مورد استفاده مصححان نبوده، دست‌نویس سفینه تبریز (۷۲۳ق) است. در این دست‌نویس ۷۳۰ بیت از بخش ده‌نامه ویس و رامین، به‌کتابت ابوالمجد تبریزی آمده‌است. نگارندگان در جستار پیش‌رو، با پیش‌چشم داشتن اهمیت ویژه زبانی و تاریخی منظومه ویس و رامین و تقدّم دست‌نویس سفینه تبریز بر دیگر دست‌نویس‌های مورد بررسی مصححان این منظومه، بنا دارند در گام نخست به معرفی شش سروده تازه در این منظومه بپردازند، سپس تمامی نویسندگی‌های تازه از ۱۸۲ بیت را گزارش کنند و پس از آن، ده بیت را براساس نویسندگی‌های تازه، تصحیح نمایند. امید می‌رود این کار در به دست دادن متنی منقح از این منظومه کهن یاری‌رساند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۴	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۷	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۲۳	
کلیدواژه‌ها: فخرالدین اسعد گرگانی، ویس و رامین، سفینه تبریز، سروده‌های تازه، نویسندگی‌های تازه.	

استناد: جوکار، منوچهر؛ دهقان، سجاد؛ مدرس‌خو، مهرباب (۱۴۰۴). معرفی و ارزیابی سروده‌ها و نویسندگی‌های تازه ده‌نامه ویس و رامین در سفینه تبریز. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹ (۲۵۳)، ۲۹-۱. <http://doi.org/10.22034/perlit.2025.69730.3874>

۱. مقدمه

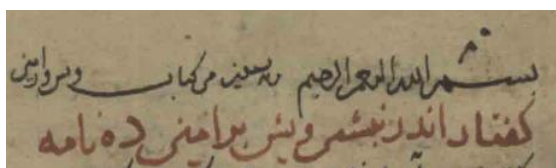
پس از ورقه و گلشاه اثر عیوقی، ویس و رامین سروده فخرالدین اسعد گرگانی در نیمه نخست سده پنجم قمری، کهن‌ترین منظومه عاشقانه‌ای است که تاکنون به صورت کامل به دست ما رسیده و از گزند حوادث به دور مانده است. جدا از دیرینگی و کامل بودن این اثر، تأثیرگذاری آن بر روند داستان‌های عاشقانه پارسی به‌ویژه خسرو و شیرین نظامی، بر کسی پوشیده نیست. منشأ داستانی این اثر بنا به گفته محققان، به دوران اشکانیان برمی‌گردد (رک: نادری و ضرونی، ۱۴۰۲: ۱۰۱-۱۲۷؛ اسعد گرگانی، ۱۳۳۷: ۱۸-۲۲)؛ فخرالدین اسعد گرگانی، داستان را از زبان پهلوی با حفظ اصل آن اما با تصرفات و شاخ‌وبرگ‌هایی به نظم پارسی برگردانده است. ویس و رامین علاوه بر ارزش‌های ادبی و داستانی، به جهت اشتغال بر واژگان کهن فارسی و اشاره‌های تاریخی و جغرافیایی و بازتاب فرهنگ عامه ایرانیان در سده‌های دور، در بردارنده ارزش‌های کم‌نظیری است.

این اثر تاکنون پنج بار در ایران و هند به صورت کامل چاپ شده است. ترتیب این چاپ‌ها بدین قرار است: ۱. کلکته (۱۸۶۵م)، ۲. مینوی (۱۳۱۴ش)، ۳. محبوب (۱۳۳۷ش)، ۴. تودوا و گواخاریا (چاپ بنیاد فرهنگ؛ ۱۳۴۹ش) ۵. روشن (۱۳۷۷ش). همچنین تاکنون چند گزیده از این اثر چاپ شده است، از جمله: خلاصه ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی به اهتمام جلال متینی (۱۳۴۰ش)؛ خلاصه داستان ویس و رامین به کوشش اسماعیل حاکمی (۱۳۵۳ش).

کپتان ولیم ناسولیس صاحب و منشی او احمد علی صاحب چاپ موسوم به کلکته را از روی یک دست‌نویس پُراشتباه ویرایش و منتشر کردند. مینوی نیز تصحیح خود را بر پایه نسخه پاریس (قدیمی‌ترین دست‌نویس کامل از ویس و رامین)، تهیه و کرده است. این دست‌نویس «برای کتابخانه سلطان عثمانی محمد بن مرادخان (به احتمال قوی سلطان محمد فاتح که از ۸۵۵ تا ۸۸۶ سلطنت کرده) استنساخ شده است» (اسعد گرگانی، ۱۳۷۷: ۱۳). چاپ محبوب، ویرایشی از دو چاپ مینوی و کلکته است.

مهم‌ترین ویرایش ویس و رامین، به دست توانای دو مصحح گرجستانی، ماگالی تودوا و الکساندر گواخاریا همراه با گزارش نسخه‌بدل‌ها است. این مصححان در پیشگفتار از یازده دست‌نویس نام برده‌اند، اما از میان این‌ها، دست‌نویس برلن به دلیل نامعلوم بودن وضعیت آن و دست‌نویس بمبئی به دلیل نام بردن از آن در گزارش نسخه‌بدل‌ها، استفاده نشده است، بنابراین شمار منابع خطی مورد استفاده آن‌ها از ویس و رامین (چه کامل و چه گزیده) به ۹ دست‌نویس می‌رسد که کهن‌ترین آن، دست‌نویس پاریس است. (برای بررسی بیشتر هریک از چاپ‌های نام‌برده و همچنین دست‌نویس‌های مورد استفاده آن‌ها، رک: همان، ۱۳۷۷: ۱۲-۱۶؛ همان، ۱۳۴۹: بیست و نه - سی و چهار؛ همان، ۱۳۳۷: ۱۰۲-۱۰۵). آخرین چاپ ویس و رامین نیز ویراسته محمد روشن است. متن این ویرایش از ویس و رامین براساس چاپ تودوا و گواخاریا است. مصحح برای ستردن پاره‌ای اشتباهات از متن، به مقابله متن با نسخه‌بدل‌ها و چاپ‌های پیشین (مینوی، کلکته و محبوب)، و ترجمه گرجی ویس و رامین، پرداخته است (رک: همان، ۱۳۷۷: ۱۶-۱۸).

در میان دست‌نویس‌های مورد استفاده مصححان نام‌برده، دست‌نویس سفینه تبریز به چشم نمی‌خورد. این دست‌نویس به کتابت ابوالمجد تبریزی یکی از سفینه‌های بسیار مهم و ارزشمند است که سال ۱۳۸۷ در فهرست حافظه ملی ایران ثبت شده است. سفینه تبریز شامل ۲۰۹ عنوان رساله و کتاب است که در سال ۱۳۸۱ با مقدمه حائری و پورجوادی به صورت نسخه‌برگردان توسط مرکز نشر دانشگاهی چاپ شده و تاکنون مورد توجه پژوهشگران در زمینه‌های مختلف بوده است. بخش گزیده ویس و رامین آن، که شامل ۷۳۰ بیت از این منظومه می‌شود، در سال ۷۲۳ قمری تحریر شده است. این بخش شامل سه برگ (شش صفحه) است. هر صفحه دارای شش ستون و هر ستون به صورت میانگین ۴۶ مصراع را دربر می‌گیرد. آغاز آن نیز چنین است: «بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین من کتاب ویس و رامین گفتار اندر نبشتن ویس به رامین ده نامه.»

(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۷۸a)

ما برای نگارش جستار پیش رو، نخست به اهمیت سفینه تبریز در میان سفینه‌ها و جُنگ‌های خطی توجه داشته‌ایم، سپس با توجه به تقدم بخش ده‌نامه ویس و رامین این اثر نسبت به سایر دست‌نویس‌های موجود از ویس و رامین که مصححان چاپ‌های نام‌برده از آن‌ها در تصحیح استفاده کرده‌اند، به مقابله همه ابیات سفینه تبریز با تصحیح تودوا و گواخاریا پرداخته‌ایم. در ادامه نتایج حاصل از این مقایسه با معرفی نکات تازه از جمله سروده‌های تازه (شش بیت) و نویش‌های تازه (۱۸۲ بیت) پیش روی خوانندگان قرار خواهد گرفت و در پایان، (ده بیت) از میان ابیات دارای نویش تازه نسبت به سایر دست‌نویس‌ها را ارزیابی و برتری آن‌ها بر نویش چاپ‌های موجود را به صورت علمی و انتقادی نشان خواهیم داد.

۲. پیشینه پژوهش

در باره ویس و رامین تاکنون پژوهش‌ها و پایان‌نامه‌های قابل توجهی در حوزه‌های موضوعی مختلف، انجام شده‌است، اما آنچه به تصحیح و سروده‌های تازه مربوط می‌شود، بسیار کم است. به ویژه اینکه تاکنون جستار مجزایی با عنوان بررسی ابیات ویس و رامین در سفینه تبریز، به انجام نرسیده‌است. علیرضا امامی (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان «ابیات ویس و رامین در تاج‌المآثر»، به بررسی ابیاتی از منظومه ویس و رامین در تاج‌المآثر پرداخته‌است. او در بخش نتیجه پژوهش می‌نویسد: «نگارنده در حال تدوین مقاله‌ای دیگر است که در آن ابیات ده‌نامه مندرج در ویس و رامین و سفینه تبریز را مقایسه کرده‌است» (امامی، ۱۳۹۲: ۲۵۳)، اما پس از جستجو، مشخص شد که تاکنون پژوهشی در این باره از ایشان یا محقق دیگر چاپ و منتشر نشده‌است. با این حال ایشان برخی ابیات مندرج در تاج‌المآثر را که با سفینه تبریز مشترک بوده بررسی کرده‌است، اما درباره نویش‌های تازه ابیات ویس و رامین در سفینه تبریز سخنی نگفته‌است. علی نویدی ملاطی (۱۳۹۷)، در جستاری با عنوان «گمانی درباره ضبط یک نام‌جای در ویس و رامین»، به بررسی یک واژه پرداخته که یکی از منابع مورد استفاده ایشان نسخه سفینه تبریز بوده‌است.

سایر پژوهش‌هایی که به حوزه تصحیح این اثر مربوط می‌شود از قرار زیر است:

حمیده اخیانی (۱۳۷۸) در مقاله‌ای با عنوان «تصحیح چند بیت از ویس و رامین»، چهار بیت از این منظومه را به صورت قیاسی تصحیح کرده‌است. این چهار بیت در محدوده ابیات بررسی شده این جستار نیست.

مقاله کوتاهی به قلم امیکو اوکادا با عنوان «سخنی دیگر در بازشناسی بیتی از ویس و رامین در کهن‌ترین نوشته فارسی بازمانده در ژاپن» (۱۳۶۸)؛ بیت تصحیح شده این مستشرق ژاپنی نیز بیرون از ابیات مورد بررسی مقاله حاضر است.

به جز مقالات یادشده، می‌توان به مقاله و.س پرتوریدزه (۱۳۱۵)، با عنوان «ترجمه گرجی قدیم ویس و رامین» و مقاله جمشید گیوناشویلی (۱۳۶۹)، با عنوان «سخنی چند درباره متن‌شناسی منظومه ویس و رامین فخرالدین گرگانی» اشاره کرد.

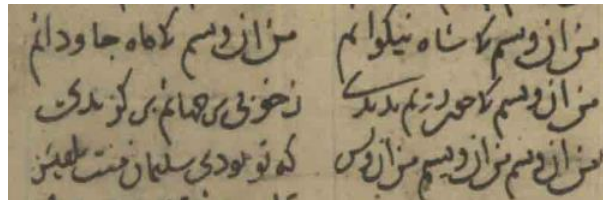
۳. سروده‌های تازه

در این بخش به معرفی شش سروده تازه از منظومه ویس و رامین خواهیم پرداخت که در چاپ‌های موجود نیامده‌اند.

۳-۱. بیت اول

من آن ویسم که شاه نیکوانم	من آن ویسم که ماه جاودانم
من آن ویسم که چون رویم بدیدی	ز خوبی بر جهانم برگزیدی
من آن ویسم من آن ویسم من آن ویس	که تو بودی سلیمان منت بلقیس

(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق:۲۷۸)

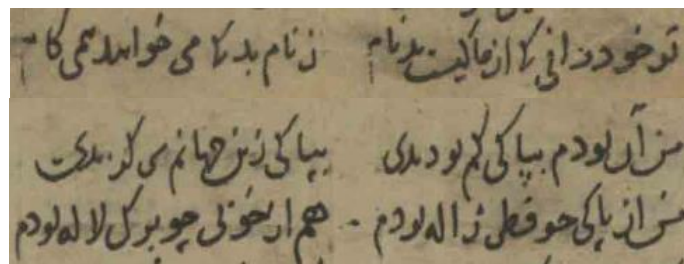

(دست‌نویس سفینه تبریز، ورق ۲۷۸a)

بیت مشخص شده در هیچ‌یک از چاپ‌های ویس و رامین نیامده است (رک: اسعد گرگانی، ۱۸۶۵:۲۶۷؛ همان، ۱۳۱۴:۳۴۹ و ۳۵۰؛ همان، ۱۳۳۷:۲۶۲؛ همان، ۱۳۴۹:۲۶۱؛ همان، ۱۳۷۷:۲۶۰). بیست و پنج بیت پیش از این بیت در دست‌نویس سفینه تبریز، بیتی دیگر آمده که پاره‌ای از مصراع دوم آن با بیت مورد بحث همانندی دارد:

تو خود دانی که از ما کیست بدنام	ز نام بد کی می‌خواهد همی کام
من آن بودم بی‌پاکی کم تو دیدی	بی‌پاکی زین جهانم برگزیدی
من از پاکی چو قطر ژاله بودم	هم از خوبی چو برگ لاله بودم

(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق:۲۷۸)

(دست‌نویس سفینه تبریز، ورق ۲۷۸a)

این ابیات در تصحیح تودوا و گواخاریا با اختلافات زیر همراه است که مصراع دوم بیت دوم آن، به نویسش بیت تازه سفینه تبریز، بسیار نزدیک است:

تو خود دانی که از ما کیست بدنام	کجا از نام بد جوید همه کام
من آن بودم به‌پاکی کم تو دیدی	به خوبی از جهانم برگزیدی
من از پاکی چو قطر ژاله بودم	به خوبی همچو برگ لاله بودم

(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹:۳۶۰)

در چاپ کلکته (همان، ۱۸۶۵: ۲۶۶) و دست‌نویس‌های آکسفورد و لندن، این مصراع به صورت «ز خوبان جهانم برگزیدی»، آمده است (رک: همان، ۱۳۴۹: ۳۶۰، پانوش ۱۰). نویسنش دست‌نویس استانبول نیز به صورت «بپاکی زین جهانم برگزیدی» همانند سفینه تبریز است.

دو بیت دیگر نیز با قافیه «برگزیدی» در ویس و رامین آمده که هیچ‌کدام با بیت تازه سفینه تبریز یکسان نیست:

نگویی تا تواز رامین چه دیدی چرا او را ز هرکس برگزیدی

(همان، ۱۷۲)

تو در گیتی جز او دلبر ندیدی ازیرا بر بتانش برگزیدی

(همان، ۳۰۸)

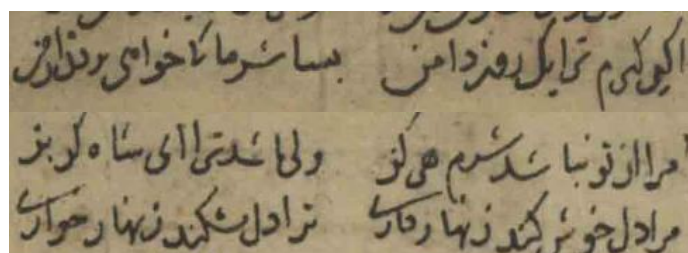
۲-۳. بیت دوم

اگر گیرم ترا یک روز دامن بسا شرما که خواهی بردن از من

مرا از تو نباشد شرم هرگز ولی باشد تو را ای شاه گربز

مرا دل خوش کند زنهار داری ترا دل بشکند زنهار خواری

(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۷۸)

(دست‌نویس سفینه تبریز، ورق ۲۷۸b)

بیت دوم در هیچ‌یک از چاپ‌های ویس و رامین نیامده است (رک: اسعد گرگانی، ۱۸۶۵: ۲۷۳؛ همان، ۱۳۱۴: ۳۵۷؛ همان، ۱۳۳۷: ۲۶۷؛ همان، ۱۳۴۹: ۳۶۹؛ همان، ۱۳۷۷: ۲۶۵). «گربز» در مواضع دیگری از ویس و رامین آمده (رک: همان، ۱۳۴۹: ۱۸۹، ۲۳۷، ۲۴۹، ۳۱۳، ۴۸۷، ۵۰۸، ۵۱۱) و در این بیت به معنی «دانا، هوشیار و چاره‌گر» است (رک: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل گربز). همچنان‌که در بیت زیر به این معنی آمده است:

همی‌گوییم داناایم و گربز بود دانا چنین حیران و عاجز

(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۵۳۳)

۳-۳. بیت سوم و چهارم

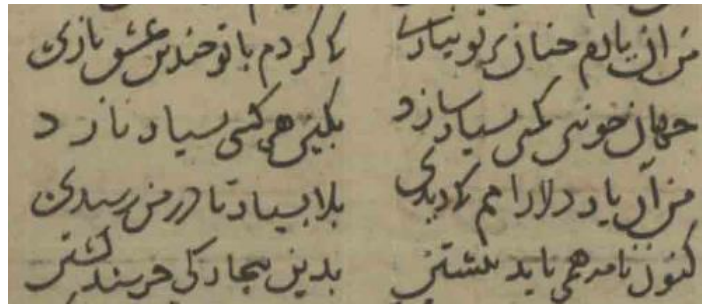
من آن یارم چنان بر تو نیازی کی کردم با تو چندین عشق‌بازی

جهان چونین کمین^۱ بسیار سازد بکین هرکسی بسیار تازد

من آن یار دلارامم که دیدی بلا بسیار تا در من رسیدی

کنون نامه همی باید نبشتن بدین بیچارگی خرسند گشتن

(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۸۰)

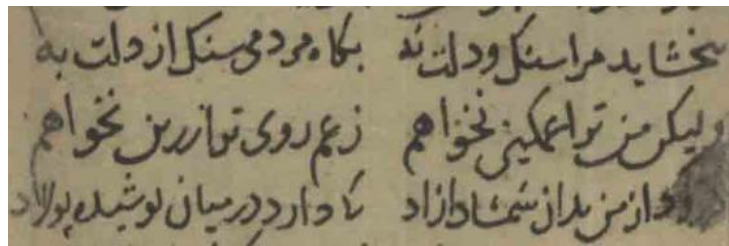
(دست‌نویس سفینه تبریز، برگ ۲۸۰a)

بیت دوم و سوم این ابیات در چاپ‌های ویس و رامین نیامده‌است (رک: اسعد گرگانی، ۱۸۶۵:۲۹۰؛ همان، ۱۳۱۴:۳۷۷؛ همان، ۱۳۳۷:۲۸۲؛ همان، ۱۳۴۹:۳۸۹؛ همان، ۱۳۷۷:۲۷۸). در جایی دیگر، شبیه به مضمون مصراع نخست بیت دوم، چنین آمده‌است:

جهان بر ما کمین دارد شب و روز
تو پنداری که ما آهو و او یوز
(همان، ۱۳۴۹:۵۳۳)

۴-۳. بیت پنجم

بیخساید مرا سنگ و دلت نه
ولیکن من ترا غمگین نخواهم
درد از من بدان شمشاد آزاد
بگاه مردمی سنگ از دلت به
ز غم روی ترا زین نخواهم
که دارد در میان پوشیده پولاد
(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۸۰)

(دست‌نویس سفینه تبریز، برگ ۲۸۰a)

در سایر چاپ‌های ویس و رامین بیت دوم نیامده‌است (رک: اسعد گرگانی، ۱۸۶۵:۲۹۲؛ همان، ۱۳۱۴:۳۸۰؛ همان، ۱۳۳۷:۲۸۴؛ همان، ۱۳۴۹:۳۹۲؛ همان، ۱۳۷۷:۲۸۰). به جای آن بیت زیر آمده‌است:

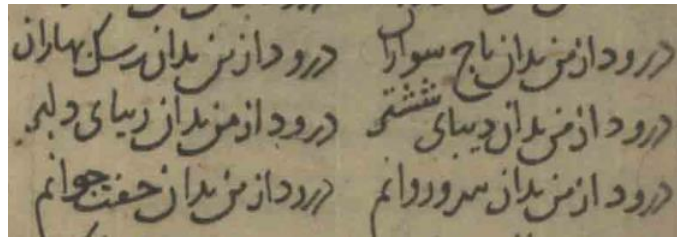
مرا چون سنگ بودی این دل مست
دلت پولاد گشت و سنگ بشکست
(همان، ۱۳۴۹:۳۹۲)

در دست‌نویس «تا» نویسش بیت بدین صورت است:

مرا چون سنگ بودست این دل مست
غمت پولاد بود و سنگ بشکست
(همان‌جا، پانوش ۷، ۸ و ۹)

۵-۳. بیت ششم

دروود از من بدان تاج سواران
 درود از من بدان دیبای ششتر
 درود از من بدان سروروانم
 درود از من بدان رشک بهاران
 درود از من بدان زیبای دلبر
 درود از من بدان جفت جوانم
 (اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۸۰)

(دست‌نویس سفینه تبریز، برگ ۲۸۰a)

بیت دوم از ابیات بالا، در هیچ‌کدام از چاپ‌های ویس و رامین نیامده است (رک: اسعد گرگانی، ۱۸۶۵: ۲۹۳؛ همان، ۱۳۱۴: ۲۸۲؛ همان، ۱۳۳۷: ۲۸۵؛ همان، ۱۳۴۹: ۳۹۳؛ همان، ۱۳۷۷: ۲۸۱). بیت سوم در تصحیح تودوا و گواخاریا با اختلاف زیر آمده است:

دروود از من بدان جان جهانم
 درود از من بدان جفت جوانم
 (همان، ۱۳۴۹: ۳۹۳)

در دست‌نویس آکسفورد نیز چنین است:

دروود از من بدان سروروانم
 درود از من بدان یار جوانم
 (همان‌جا، پانوش ۶ و ۷)

در چاپ کلکته نویسش‌های این صورت از بیت، جابجا آمده است؛ یعنی مصراع اول با نویسش «یار جوانم» و مصراع دوم با نویسش «سروروانم» آمده است (همان، ۱۸۶۵: ۲۹۳). همچنین نویسش دست‌نویس استانبول مطابق با سفینه تبریز است (همان، ۱۳۴۹: ۳۹۳، پانوش ۶)، بنابراین، بیت سوم، بیتی تازه نیست. «دیبای ششتر»، در بیت زیر از ویس و رامین نیز آمده است:

رخانش تخت دیباهای ششتر
 لبانش تنگ شکرهای عسکر
 (همان، ۱۳۴۹: ۳۲۴)

۴. نویسش‌های تازه

پس از مقابله (۷۳۰ بیت) از منظومه ویس و رامین در دست‌نویس سفینه تبریز، مشخص شد که (۱۸۲ بیت) دارای نویسش یا نویسش‌هایی تازه هستند که در دست‌نویس‌های مورداستفاده مصححان چاپ بنیاد فرهنگ نیامده است. ما در اینجا همه این نویسش‌ها را گزارش خواهیم کرد، اما چند نکته مهمی که باید آن را پیش چشم داشته باشیم این است که دست‌نویس سفینه تبریز در بیشتر موارد کم‌نقطه است و ممکن است به چند صورت خوانش شوند. خوانش ما براساس تصحیح تودوا و گواخاریا (چاپ بنیاد

فرهنگ) است. نکته دیگر این است که معیار تازه بودن یک نویسش، براساس این چاپ و نویسش‌های گزارش‌شده از دست‌نویس‌های موردبررسی مصححان آن است. نکته آخر نیز این است که هریک از این ابیات ممکن است، بیش از یک اختلاف در دست‌نویس سفینه تبریز و سایر دست‌نویس‌ها داشته باشد، اما این گزارش صرفاً براساس نویسش‌های تازه سفینه تبریز انجام شده و بر آن متمرکز است، بنابراین خوانندگان برای داوری بهتر و دقیق‌تر نیاز است به هریک از این ابیات در منابع مراجعه کنند.

۴-۱. گزارش نویسش‌های تازه

همه نویسش‌های تازه در دست‌نویس سفینه تبریز از قرار زیر است:

صفحه	مصراع اول (چاپ بنیاد)	مصراع دوم (چاپ بنیاد)	نویسش تازه سفینه تبریز	اختلاف سایر دست‌نویس‌ها
۳۵۸	قلم چون قامت ویس از نزاری	ز بس کز رام دید آزار و خواری	دیده رنج	-
۳۵۹	ز چهری آب خوبی زورمیده	به چهری آب خوبی زورمیده	تاب	خواب خوش در وی
۳۵۹	منم در آتش هجران گزاران	توی در مجلس شادی نوازان	گرازان	فروزان، فرازان، پیوسته نازان
۳۶۰	تو بودی دام‌دار و داس‌دارم	نهادی داس و دام اندر گزارم	داس بند و دام دارم	داس‌دار و دامیارم، بند و داس‌دام‌دارم
۳۶۱	سوم برگشتی از یار وفادار	بی‌آن کز وی رسیدت رنج و آزار	سیم / هیچ آزار	- / رنج و تیمار
۳۶۱	من آن ویسم من آن ویسم من آن ویس	که بودی تو سلیمان من چو بلقیس	تو بودی سلیمان منت	-
۳۶۲	ز بدبختیت بس باد این نشانی	گلی دادت چو بستد گلستانی	بد	-
۳۶۲	خیالم گر به خواب اندر بدیدی	گمان بردی که بر شاهی رسیدی	بشاهی	-
۳۶۲	چنین است آدمی بی‌رای و بی‌هوش	کند سختی و شادی را فراموش	که شادی کند انده	-
۳۶۳	وگرچه آتشم در دل فگندی	مرا مانند خر در گل فگندی	اگرچه / بردی و در بابل	وگرچه دیدم از تو مستمندی
۳۶۳	وگرچه چشم من خونبار کردی	کنارم رود جیحون بار کردی	را چو جیحون	-
۳۸۴	زبس خواری که هجر آرد برویم	ز دلتنگی همین مایه بگویم	زاری	-
۳۸۴	ترا بی‌من مبادا شادمانی	مرا بی‌تو مبادا زندگانی	کامرانی	-
۳۶۴	نیاید خواب در گرما همه کس	در آتش چون شود راحت مرا بس	همی کس	کسی بس
۳۶۴	کنون آن کم تو دیدی سرو بالا	به بستر در فتاده گشته دوتا	بر فتاده گشت پهنا	بر فتاد و گشت هیفا، نالان
۳۶۵	مبادا هرگز ار دردم رهایی	اگر من صبر دارم در جدایی	بر	-
۳۶۵	شکیبایی در آن دل چون بماند	که جز سوزنده دوزخ را نماند	سوزنده آتش	سوزنده در آتش
۳۶۵	دلی کاو شد تهی از خون خود نیز	درو آرام چون گیرد دگر چیز	چون شد	شد کو
۳۶۵	جدا شد کام من تا تو جدایی	نیاد باز تا تو باز نایی	باز من تا تو نیایی	-
۳۶۵	بیاشفتست با من روزگارم	تو گویی با فلک در کارزارم	من با	-
۳۶۵	جهانم بی‌تو آشفته‌ست یکسر	چو باشی بی‌امیر آشفته لشکر	دلیم بی‌تو چنان آشفته در بر / که باشد	- / چنان چون
۳۶۵	اگر گویم بدین تیمار نیکوست	گرستن بر چنین حالی نه آهوست	برین	-
۳۶۵	منم بی‌بار وز دردم بسی یار	منم بی‌کار وز عشقم بسی کار	رنجم	دردم
۳۶۶	اگرچه بی‌وفا و بدسگالی	به درد من تو از من بیش نالی	وگرچه	-
۳۶۶	اگر درمان بیمار از طبیست	مرا خود درد و آزار از طبیست	بیمار	رنج و تیمار
۳۶۶	مرا تا باشد این درد نهانی	ترا جویم که درمانم تو دانی	دردم	-
۳۶۶	چه باشد گر به من رحم آوری تو	که نه از دشمنم دشمنتری تو	نز دشمن مرا	بر دشمن مرا
۳۶۶	نگارا تا ز پیش من برفتی	دلیم را با نوا از من گرفتی	بنوا	-
۳۶۶	نوا دادم ترا دل تا تو دانی	که من بی‌دل نجومی شادمانی	ترا دادم دل خود تا بدانی	بران دادم ترا دل تا بدانی
۳۶۷	وفا را در دلم زیرا درنگست	ازیرا کاین دلم بنیاد سنگست	کی (=که) او را در	که او را زین
۳۶۷	بیوسم لاله را در ماه نیشان	همی گویم توی رخسار جانان	باغ	-
۳۶۸	ز دیدارت مرا تیمار ماندست	ز تیمارت دل بیمار دارم	دلی	دلیم

صفحه	مصراع اول (چاپ بنیاد)	مصراع دوم (چاپ بنیاد)	نویسش تازه سفینه تبریز	اختلاف سایر دست‌نویس‌ها
۳۶۸	چه مستیست این دل تیمار بین را	که شادی خوانده اندوه چنین را	مستست	هستی است
۳۷۰	مرا اکنون کز آن دلبر بریدند	حسودانم به کام دل رسیدند	بداندیشان مرا بی او بدیدند	بداندیشان به کام دل رسیدند
۳۷۰	تو خورشیدی مرا از روشنایی	نیاید روز من تا تو نیایی	و	ای
۳۷۰	بدل باشد همه چیز جهان را	بدل نبود مگر پاکیزه جان را	چنو	چو او
۳۷۰	مرا تا مهتر ایدون باد باشد	کسی دیگر ز من چون شاد باشد	بمن	-
۳۷۰	دل مسکین من گویی که خانست	به خان اندر ز مهتر کاروانست	جانست/ بجان اندر هزاران	-
۳۷۱	اگر ایشان نپردازند خان را	نباشد جای دیگر کاروان را	جان	-
۳۷۱	توی کبک جفا من کوه اندوه	بود همواره جای کبک در کوه	بر	-
۳۷۱	تنم بی خواب مانده گاه و بی‌گاه	دلَم چون خفته از گیتی نه آگاه	تن اندر	چشم
۳۷۱	مرا گویند رو پار دگر گیر	گر او گیرد ستاره تو قمر گیر	یاری	-
۳۷۱	مرا کز مهربانان نیست روزی	چرا جویم از ایشان دلفروزی	مهر یاران/ ز یاران تنگ روزی	-/ نیک روزی
۳۷۱	همین مهتری که ورزیدم مرا بس	نورزم نیز هرگز مهر با کس	همان	-
۳۷۱	چنان نیکو نیامد رنگم از دست	که پایم نیز باید اندران بست	می‌باید درو	که باید نیز پایم را درو
۳۷۲	وفا کشتم چه سود آورد بام	کزین پس رنج بینم نیز کارم	بیند	-
۳۷۲	نهال مهر بس باد اینکه کشتم	چک بیزار از خوبان نوشتم	نکارم نیز بس باد این چه	ز کار نیز بس باد اینکه
۳۷۲	درازست ار بگویم سرگذشتم	که چون بود و چگونه غرقه گشتم	غرق	-
۳۷۲	به موج اندر کنونم بیم جانست	ندیده سود و سرمایه زیانست	سود سرمایه	-
۳۷۲	من اندر هجر تو سوگند خوردم	که هرگز گرد بدمهران نگردم	مهر / گرد مهر	-/ دیگر گرد
۳۷۲	چه خوش روزی بود روز جدایی	اگر با وی نباشد بی وفايي	او	-
۳۷۳	چه باشد گر خوری یک سال تیمار	چو بینی دوست را یک لحظه دیدار	یکساله / یکبار	صدسال / یک روز
۳۷۳	اگر یک روز با دلبر خوری نوش	کنی اندوه صد ساله فراموش	تیمار یکساله	تیمار صدساله
۳۷۳	نیی ای دل تو کم از باغبانی	نه مهر تو کمست از گلستانی	نه ای دل تو کمی	نه آئی دل تو کم
۳۷۴	به امید آن همه تیمار بیند	که تا روزی برو گل بار بیند	ازو	-
۳۷۴	دهد او را شب و روز آب و دانه	کند از عود و عاجش ساز خانه	از عود و ساج و عاج	او را زعود و ساج، از عود و شاخ عاج
۳۷۴	بدو باشد همیشه خرم و گش	بدان امید کاو بانگی کند خوش	زند	-
۳۷۴	نیینی آنکه جوهر جوید از کان	بکان در آزمايد رنج چندان	گوهر / اندر نماید	-
۳۷۴	به امید آن همه آزار یابد	که شاید گوهری شهوار یابد	مگر سودی دران بازار	بر آن تا گوهری شهوار
۳۷۴	وفا باشد خجسته برگ و بارش	گل صدبرگ باشد خشک خارش	گردد	-
۳۷۴	منم چون شاخ تشنه در بهاران	تویی همچون هوا با ابر بارن	هوا پر برف و	هوای ابر و، هوا پر ابر و
۳۷۴	همی‌گریم به درد و زین بتر نیست	که جز گریه مرا کار دگر نیست	کاری	-
۳۷۵	چو بیمارم که در زاری و سستی	نبرد جانم امید از درستی	بیماری / ببرد	-
۳۷۵	چنان مرد غریبم در جهان خوار	به یاد زادبوم خویش بیمار	چو آن / بود بر یاد جای	-/ به یاد شهر و بوم، زاد و بوم
۳۷۵	مرا گویند زو امید بردارد	که نومیدی امیدت ناورد بار	ازو / او میدت نمیدی آورد	-/ امید تو نمیدی دهد، نومیدی امیدت آورد
۳۷۵	تو را دیدم که چون می برزیدی آه	ز آه تو سیه شد بر فلک ماه	که هر چون برزیدی	که چون برمی‌زدی
۳۷۵	مگر آن روزها کردی فراموش	که تو بودی ز من بی‌صبر و بی‌هوش	چون بودی چنان	بودی مر مرا / بودی تو چنان
۳۷۵	همه کس را همی خوشی نمایی	مرا باری چرا گشی فزایی	چرا کشی نمایی	همه زشتی فزایی، همی کشی نمایی
۳۷۵	تو با صد گنج پیروزی و نازی	به چندین گنج شاید گر بنازی	کرد بازی	-
۳۷۵	چه باشد گر تو نازی از تن خویش	که ناز من به تو از ناز تو بیش	بنازی	-
۳۷۵	بهار نیکویی بر کس نماند	جهان روزی دهد روزی ستاند	با	-
۳۷۵	مکش چندین کمان بر دوستانت	که ناگه بشکنند روزی کمانت	وفا بر / بگسلد روزی	-/ بگسلد زه از، نگسلد روزی
۳۷۵	وگر پرتیر داری جعبه ناز	همه تیرت به یک عاشق مینداز	اگر / تیری تو بر	-

صفحه	مصراع اول (چاپ بنیاد)	مصراع دوم (چاپ بنیاد)	نویسش تازه سفینه تبریز	اختلاف سایر دست‌نویس‌ها
۳۷۷	نباشد دوستی را هیچ خوشی	چو باشد دوستی با عجب و گشی	کبر	-
۳۷۷	نشانه کردی او را لاجرم زه	نکو کردی به تیر نرگسان ده	بخون غمزکان	بترکس بر کسان به
۳۷۸	ازان خوانند آراش را کمانگیر	که از ساری به مرو انداخت یک تیر	شادی	-
۳۷۸	گسی گرید چنین کز مهر و خویش	شود نو مید از دیدار رویش	وز	-
۳۷۸	حسودا تو مگر آگه نداری	که در باران بود امیدواری	مگر ای حاسد آگاهی	-
۳۷۸	بهار آمد کنم بر وی گل افشان	چو یار آید کنم بر وی دل افشان	در	-
۳۷۸	به هجرش برفشانم در و مرجان	به وصلش برفشانم دیده و جان	می‌فشانم	-
۳۷۸	نگارینا ز پیش من برفتی	چه گفتمی یا چه فرمایم ننگتمی	نگارا تا/ دلم را بنوا از من گرفتی	-/ چه گویی یا، از من شگفتی
۳۷۹	دلم بردی و خود باره برانندی	مرا در شهر بیگانه بماندی	ببردی پاک مر	ببردی آب من، نبردی پاک من
۳۷۹	نکردی هیچ رحمت بر غریبان	چو بیماران بمانده بی طبیبان	نماندی	بماندم، نماندم
۳۷۹	نبخشایی و از یزدان نترسی	ز حال خستگان خود نترسی	روزی	هرگز
۳۷۹	همی سخت آیدت کز تو بنالم	بنالم تا شوی آگه ز حالم	که من بی تو بزاری بر چه حالم	-
۳۷۹	ترا چون دل دهد بارانگویی	که چون دشمن جفای دوست جویی	که از دشمن وفای	-
۳۷۹	نه بس بود آنکه از پیشم برفتی	که رفتی نیز یار نو گرفتی	بی من نیز یاری تو [نو]	بی من در سفر یاری
۳۸۰	مگر آسان بریدی راه دشوار	کجا از مهر من بودی سبکبار	پر [بی] آزار	-
۳۸۰	چه باشد گر تو یار نو گرفتی	نباید از تو ما را این شگفتی	نیامد این مرا خود بس	نیامد (نیامد) مر مرا زین (این) بس
۳۸۰	بسا کس کاو خورد سرکه به خوان بر	نهاده پیش او حلوائی شکر	برد	-
۳۸۰	تو مخموری و از می سر بتابی	هر آن گاهی که بوی می بیابی	من سر نتابی	می سر نتابی
۳۸۱	بود مهر دل مردم چو گوهر	ازو پرمایه‌تر باشد کهن‌تر	وزو	-
۳۸۱	بگردد مهر نو با دلبر نو	چنان چون رنگ نو در جوهر نو	گوهر	-
۳۸۱	تورا باشد هم از من روشنایی	بسی گردی و پس هم با من آبی	چو جستی	-
۳۸۱	چه باشد گر شدی در مهر بدرای	نهال دوستی ببردی از جای	برکنندی	-
۳۸۲	اگر چون اشک من باشدت باران	جهان گردد به یک بارانت ویران	باشد ز یک	گردد ز یک
۳۸۲	مرا چشم از پی دیدنت باید	وگر دیده نباشد بی تو شاید	نیز	-
۳۸۲	عفاله زین دو چشم سیل بآرم	که در روزی چنین هستند یارم	این	-
۳۸۲	نه چون صبرند عاصی گشته بر من	و یا چون دل‌شده بدخواه دشمن	در	-
۳۸۲	مرا دل در بلا ماندست ناکام	کنون صبرم به دل کردست پیغام	دلم تا	-
۳۸۲	که من صبرم یکی شاخ بهشتی	مرا بردی و در دوزخ بکشتی	بهشتی	-
۳۸۳	من اندر کار تو کردم دل و جان	تو دانی هرچه خواهی کن بدیشان	جوانی / تو دانی	-
۳۸۳	چنین باید که باشد مهرکاری	چنی باید که باشد دوستداری	باشد / باشد که باید	-
۳۸۳	اگر درد من از جور تو آید	همی تا این فزاید آن فزاید	مهر	-
۳۸۳	ترا از چشم من ناگه ببرد	دو چشمم زین بریدن خون بباید	بریده	-
۳۸۳	مرا بی‌روی تو ناله ندیمست	دریغ هجر در جانم مقیمست	دریغ و هجر در خانه	-
۳۸۴	مرا تنها بماند اینجا به‌بخواری	چو خان راه مرد ره‌گذاری	را مانده مرد ره‌گذاری	ره‌گذر (خویشتن) مرد گذاری،
۳۸۴	نه بس بود آنکه از پیشم سفر کرد	که رفت اندر سفر یار دگر کرد	یاری	-
۳۸۴	اگر نالم همی برداد نالم	که اینست از جفای دوست حالم	که ببردند شادی را نهالم	-
۳۸۴	اگر زین آمد ای عاشق ترا درد	که یارت در سفر یار دگر کرد	یاری	-
۳۸۴	گهی نزدیک باشد که ز تو دور	ترا و دیگران را زو رسد نور	بود	-
۳۸۴	چو روزم پاک چون شب تیره‌گونست	شبنم از تیرگی بنگر که چونست	همه روزم چو شبها	چو روز پاک بر من
۳۸۵	بمن برنگذرد یک کاروانی	که نه پرسم همی از تو نشانی	ز تو نام و	که از حالت نپرسم زو
۳۸۵	دگر با من خورد زنهار یا نه	مرا با او بود دیدار یا نه	باره	-

صفحه	مصراع اول (چاپ بنیاد)	مصراع دوم (چاپ بنیاد)	نویسش تازه سفینه تیریز	اختلاف سایر دست‌نویس‌ها
۳۸۵	ز نیک و بد چه خواهد کرد با من	چه گوید مر مرا با دوست و دشمن	چگونه مر ... دوست دشمن	بکام دوستان یا کام دشمن
۳۸۶	ز من یاد آورد گوید که چون باد	کسی کاو سال و مه دارد مرا یاد	ز من	-
۳۸۶	چه آن کز دلبرم آگاهی آرد	چه آن کم مژدگان شاهی آرد	مژدگانی	-
۳۸۶	من آن کس را جو چشم خویش دارم	که چشمش دیده باشد روی یارم	جان	-
۳۸۶	بگو چون دیدی آن سرو سهی را	که دارد در بالای جان رهی را	روان/که جز فتنه نیامد زو جهان را	-
۳۸۷	تم زین آه سرد و چشم گریان	بمانده در میان باد و باران	لرزان شده چون چشم	-
۳۸۷	چو نامم بشنود شادی فزاید	و یا از بی وفایی خشمش آید	شرمش	-
۳۸۷	جفا باشد به عشق اندر بتر زین	که پاداشن دهی مهر مرا کین	پاداشم	پاداشش، پاداشی
۳۸۷	ندانم تا ترا دل بر چه سانست	مرا باری به کام دشمنانست	من	مر
۳۸۷	چنان گوشم به در چشمم به راهست	که گویی خانه‌ام زندان و چاهست	به در بر چشم راهست / تو	-
۳۸۸	ز بی رحمی مرا تا کی نمایی	دریغ دوری و درد جدایی	دریغ و دوری	-
۳۸۸	چو یاد آمد مرا آن بی وفایی	که از تو دیده‌ام روز جدایی	آید	-
۳۸۸	ببین این حرفهای پژمریده	همه نقطه بریشان خون دیده	نشان خون چکیده	بریشان خون چکیده
۳۸۸	جفایت گشت پیشه ای جفاجوی	چو کاف نامه بن بسته یکی کوی	پیشم / بر	-
۳۸۸	در مهر تو بر من او گشادست	وفا در جان من هم او نهادست	بر	-
۳۸۹	اگر من سر در آوردم به دامت	پذیرفتم همه گونه پیامت	سردی آوردم بکامت	سر در آوردم بکامت
۳۸۹	من آن یارم چنان بر تو گرامی	که کردم با تو چندان شادکامی	چندین	-
۳۸۹	من آن یارم چنان بر تو نیازی	که کردم با تو چندان عشق بازی	چندین	-
۳۸۹	مرا گوید عفاالله ای وفادار	که چندین جست مهر بی فایار	هست بی مهر و فایار	-
۳۹۰	شوم فریاد خوانم بر در آن	که نه حاجب بود او را نه دربان	خواهم	-
۳۹۱	همی گویم خدایا کردگارا	بزرگا کامگارا بردبارا	حکیمها	-
۳۹۱	تو ده جان مرا زین غم رهایی	تو بردار از دلم بند جدایی	از / درد	- / بار، داغ
۳۹۱	گشاده کن به ما بر راه دیدار	کجا خود بسته گردد راه تیمار	که او خود بسته کرد این	دیدار، که خود بسته شدست از جور دلدار
۳۹۱	همی تا باز بینم روی آن ماه	نگه دارش ز چشم و دست بدخواه	چشم بد ز	ز دست و چشم
۳۹۱	بجز مهر منش تیمار منمای	بجز عشق منش آزار مفزای	تیمار	بجز دیدار من دیدار منمای
۳۹۱	وگر رویش نخواهم دید ازین پس	مرا بی روی او جان و جهان بی	اگر	-
۳۹۲	نگارا چند نالم چند گویم	به زاری چند گویم چند مویم	گویم	-
۳۹۲	بگفتم هر چه دیدم از جفایت	ازین پس خود تو می دان با خدایت	آنچ	-
۳۹۳	درد از من بدان سرو سمن روی	که ندهد همچو بوی او سمن بوی	درد از من بدان ماه سخنگوی	-
۳۹۴	هزاران بار چونین باد چونین	دعا از من ز بخت نیک آمین	ز من بنده دعا وز بخت	دعا از من به بخت نیک رامین
۳۹۴	نویسنده چو از نامه پیرداخت	به جای آورد هر چاری که بشناخت	نویسنده / چاره	-
۳۹۴	گرفت آن نامه را و پسه ز مشکین	بمالیدش بدان دو زلف مشکین	پس ویس مشکین /بمهرش کرد بدان زلفین	- / سه جا (شخی) کردش ز بوی (موی) زلف
۳۹۴	پس آنکه خواند آذین را بر خویش	بدو گفت ای به من شایسته چون خویش	بما	مرا
۳۹۵	چنان کن کت نبیند دوست و دشمن	به رامین بر پیام و نامه من	شو	-
۳۹۵	دردش ده ز من بیش از ستاره	بگو ای ناکس زنهارخواره	ناکس و	-
۳۹۵	من از تو بد کنش آن رنج دیدم	که درد مرگ را صد ره چشیدم	که من از تو فراوان / صدباره	-
۳۹۵	چه آن سوگند و چه باد گذاری	چه آن زنهار و چه ابر بهاری	این	-
۳۹۵	تو آن کردی بدین مسکین دل من	که هرگز نه کند دشمن به دشمن	نکنند آن	-
۳۹۵	تو پنداری که با من کردی این بد	به جان من که کردی با تن خود	آن / جای	از / -
۳۹۵	مرا چون ازدها بر جان گزیدی	چو در شهر کسان جانان گزیدی	دل	-
۳۹۵	کجا یایی تو چون من دوستداری	چو شاهنشاه مو بد شهر یاری	چو من دل	-

صفحه	مصراع اول (چاپ بنیاد)	مصراع دوم (چاپ بنیاد)	نویسش تازه سفینه تبریز	اختلاف سایر دست‌نویس‌ها
۳۹۶	تو بر خوردی ز گنج شاهوارش	چنان کر ساز و رخت بی‌شمارش	شاهواری / رخت ساز بی‌شماری	- / رخت و ساز بی‌شمارش
۳۹۶	نپوشیدی مگر دیبای صدرنگ	ز چین آورده نیکوتر ز ارژنگ	هف رنگ / اورنگ	-
۳۹۶	چنین حال و چنین مال و چنین جای	دل‌اوز و دل‌افروز و دلارای	دل‌افروز و دل‌انگیز	-
۳۹۷	چون آذین سر بسر پیغام بشنید	همان‌گه بادپایی خنگ بگزید	چند	تند
۳۹۷	به‌بالا و به‌پهنا کوه‌پیکر	به‌رفتار و به‌پویه باد صرصر	بادگوهر	کوهسار
۳۹۷	به‌کوه اندر چو سیلاب رونده	به‌دشت اندر چو عفریت دونده	سیلابی / عفریتی	-
۳۹۷	بیابان را چو نامه درنوشتی	چو پرنده به گردون برگذشتی	بگزیده [بدون نقطه] بکوهان	پرنده بریگش، پرنده بر آتش
۳۹۷	مرا کز آفتاب آمد جدایی	چگونه پیشم آید روشنایی	رهایی	-
۳۹۸	اگر نه آفتاب از من جدا شد	جهان بر چشم من تیره چرا شد	در	-
۳۹۸	دلی بسته به چندین گونه بیداد	نه تابد خور درو و نه وزد باد	درو از شادمانی چون	بفشد چون درو بیزد جهد باد
۳۹۸	چه رویست این‌که رنگش چون زیرست	چه بختست این‌که عشق او را دبیرست	او دبیرست	-
۳۹۸	مرا بر دل همیشه رحمت آید	ز بس کز عشق وی را محنت آید	او	-
۳۹۸	بدا کارا که بود این مهربانی	ببرد از من دل و جان و جوانی	تن	-
۳۹۹	چنین داغی کزو تا جاودانی	بماند بر روان من نشانی	که از وی	-
۳۹۹	بپیچم چون به‌یاد آرم جفایت	چو آن شمشادگون زلف دوتایت	بنالم	-
۳۹۹	دلت چون داد آزارش فزودن	قرارش بردن و دردش نمودن	نمودن [مصراع بعد فزودن]	-
۳۹۹	نه دیدار تو بودش کام و امید	نه رخسار تو بودش ماه و خورشید	بر شمشاد او لرزید چون بید	-
۳۹۹	نه مه‌رت بود همواره ندیمم	نه بویت بود همواره نسیمم	همراه / پیوسته	-
۴۰۰	نه آنم که تو دیدستی نه آنم	در آن‌گه تیر و اکنون چون کمانم	کم تو دیدستی	من که تو دیدی
۴۰۰	زدم بر رخ دو دست خویش چندان	که نیلوفر شد آن گلنار خندان	بر روی خویش ای دوست	بر روی دو دست خویش
۴۰۰	دو چشم من ز سرخی همچو لاله‌ست	برو بر اشک من مانند زاله‌ست	لاله / اشک هجران همچو ژاله	-
۴۰۱	ز خونین جامه سازم بادبانم	به باد سرد خود کشتی برانم	سخت	سرو
۴۰۱	بشد روز وصال و روز خوشی	که من با دوست کردم ناز و گشی	کشی / خوشی	-
۴۰۱	چرا زهر گزاینده نخوردم	چرا روزی به بهروزی نبردم	روز بهروزی	در روز بهروزی
۴۰۱	روان را مرگ روز کامرانی	بسی خوشتر ز چونین زندگانی	بهتر	-
۴۰۱	همان بادی که آرد بوی گلزار	همی نارد به‌من بوی تن یار	آری / ناری بمن بوی گل یار	آرد بمن بر بوی گلنار
۴۰۱	چه بد کردم که او با من چنینست	مگر باد تو با من هم به‌کینست	چنین کرد / اینکین کرد	-

برخی از نویسش‌های گزارش‌شده در ابیات بالا، قطعاً نادرست هستند و برخی دیگر، بهتر و سالم‌تر یا قابل‌تأمل‌اند. در ادامه، ما ۱۰ مورد از این نویسش‌ها را برگزیده و بررسی خواهیم کرد.

۴-۲. ارزیابی برخی نویسش‌های سالم و قابل‌تأمل

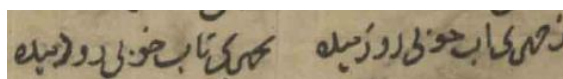
در بخش پیش رو، نخست بیت براساس سفینه تبریز گزارش می‌شود سپس به نقد و ارزیابی ضبط تازه این نسخه در برابر منابع چاپی و خطی دیگر، خواهیم پرداخت.

۴-۲-۱. «تاب خوبی»

ز چهری آب خوبی زورمیده

بچهری تاب خوبی زودمیده

(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۷۸)

(دست‌نویس سفینه تبریز، ورق ۲۷۸a)

این بیت در چهار تصحیح و ویرایش ویس و رامین از جمله: مینوی (ص ۳۴۷)، محجوب (ص ۲۶۰)، تودوا و گواخاریا (ص ۳۵۹) و روشن (ص ۲۵۸)، با اختلاف «آب خوبی» در مصراع دوم آمده است. در چاپ کلکته و دو دست‌نویس «آکسفرده» و «لندن»، مصراع دوم به صورت: «بچشمی خواب خوش در وی دمیده» ضبط شده است (همان، ۱۸۶۵:۲۶۶؛ رک: همان، ۱۳۴۹:۳۵۹، پانوش ۱۱). در نسخه پاریس نیز واژگان قافیه دو مصراع جابجا ضبط شده اند (رک: همان‌جا). «تاب» در متون معانی متفاوتی دارد، از جمله معانی آن «توانایی، قرار، پیچ و شکن، پیچاندن، شدت و ...» (رک: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل تاب) است و در بیت مورد بحث به معنی «تابش و روشنایی و فروغ» (همان‌جا)، آمده است. به همین دلیل آنچه نویسنده دست‌نویس سفینه تبریز را پراهمیت می‌کند، تناسب بهتر «تاب» با «دمیدن» است. همچنین «رخسار» و «تاب» در بیت زیر از ویس و رامین آمده است:

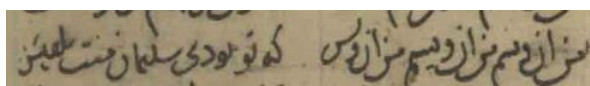
به روز انده گسارم آفتابست
که چون رخسار تو با نور و تابست
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹:۵۰۱)

در بیت دیگر نیز «فروغ (=تاب) آفتاب» با «روی» آمده است:
فروغ آفتاب آید ز رویم
نسیم نوبهار آید ز بویم
(همان، ۴۷۰)

بنابراین نویسنده «تاب» از جهت تناسب آن با «دمیدن» و «روی» و جناس آن با «آب» نویسنده بهتری است که باید آن را در ویرایش ویس و رامین، پیش چشم داشت.

۴-۲-۲. «تو بودی»، «منت»

من آن ویسم من آن ویسم من آن ویس
که تو بودی سلیمان منت بلقیس
(اسعد گرگانی، ۲۷۸:۷۲۳ق)

(ورق ۲۷۸a)

این بیت در سه چاپ «کلکته»، «مینوی» و «محجوب» نیامده است. مصراع دوم در تصحیح تودوا و گواخاریا (ص ۳۶۱) و روشن (ص ۲۶۰)، به این صورت است: «که بودی تو سلیمان من چو بلقیس». همچنین مصححان چاپ بنیاد، در پانویس گزارش کرده اند که در نسخه «پ» (=پاریس) و «اک» (=آکسفرده)، «بیت حذف شده است» (همان، ۱۳۴۹:۳۶۱، پانویس ۲۰). «بودی تو» نویسنده است که در ویس و رامین سابقه دارد. همچنین «تو بودی». این دو، هرکدام با پیش چشم داشتن وزن شعر، در متن آمده اند. «که تو بودی» در آغاز مصراع، یک بار دیگر نیز در این منظومه آمده است:

مگر آن روزها کردی فراموش
که تو بودی^۲ ز من بی صبر و بی هوش
(همان، ۳۷۶)

هر دوی این نویسش‌ها درست هستند و آنچه می‌تواند برتری یکی بر دیگری را به ما نشان بدهد، توجه به ویژگی‌های سبکی متن، قرینه‌سازی‌ها و ... است. همچنین وجود یک دست‌نویس کم‌اشتباه و کهن و ملاک قرار دادن آن برای برگزیدن یک نویسش از میان نویسش‌هایی که اختلالی در معنا ایجاد نمی‌کند، ضروری است.

اما در بررسی ما از این منظومه، ساختار «تشبیه مؤکد + تشبیه مرسل» در «که بودی تو سلیمان من چو بلقیس» که نویسش دو چاپ یاد شده است، جز همین مصراع، شاهد دیگری ندارد. به بیان دیگر، هرگاه «من» و «تو»، مشبه‌های دو تشبیه در یک مصراع یا بیت باشند، اگر تشبیه نخست از نوع مؤکد (بدون ادات تشبیه) آمده باشد، تشبیه دوم نیز به صورت مؤکد آمده است. به عنوان مثال در دو شاهد زیر از این منظومه، هر دو تشبیه مشخص شده در مصراع، تشبیه مؤکد است:

تو شیر خشمناکی منت گورم (اسعد گرگانی، ۱۳۴۹:۱۸۳)	الا ای تیره گشته بخت شورم
تو با من باشی و من با تو جاوید (همان، ۳۸۱)	به مهر اندر تو ماهی منت خورشید

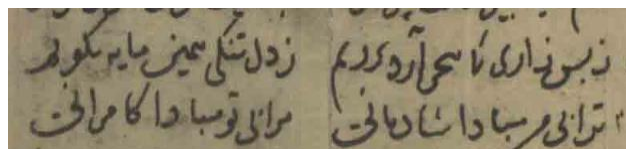
شایان یادآوری است که در نسخه آکسفورد و چاپ کلکته نویسش «منت» در نمونه دوم، به صورت «من چو» آمده است (همان‌جا، پانویس ۱۰).

با این توضیح در بیت مورد بحث نیز، بهتر است براساس نویسش دست‌نویس سفینه تبریز، بیت را ویرایش کنیم تا به قرینه‌سازی بلاغی شاعر آسیبی وارد نشود و این مهم، باید با برگزیدن نویسش کلیدی «مَنْت» (= من برای تو) به جای «من چو»، همراه باشد:

من آن ویسم من آن ویسم من آن ویس	که تو بودی سلیمان منت بلقیس
---------------------------------	-----------------------------

۳-۲-۴. «زاری»، «کامرانی»

ز بس زاری کی هجر آرد برویم	زدلتنگی همین مایه بگویم
ترا بی من مبادا شادمانی	مرا بی تو مبادا کامرانی (اسعد گرگانی، ۷۲۳ق:۲۷۸)

(ورق ۲۷۸a)

این ابیات در دست‌نویس سفینه تبریز دو بیت پیش از آغاز نامه نخست از ده نامه آمده است، اما در چهار تصحیح ویس و رامین از جمله مینوی (ص ۳۷۲)، محبوب (ص ۲۷۸)، تودوا و گواخاریا (ص ۳۸۴) و روشن (ص ۲۷۵)، این ابیات دو بیت پایانی نامه هفتم آمده و با اختلاف «خواری» به جای «زاری» در مصراع نخست و «زندگانی» به جای «کامرانی» در مصراع چهارم، همراه است.

در چاپ کلکته نیز این ابیات، در دو موضع یاد شده آمده است و «همی» به جای «همین» همراه است (رک: همان، ۱۸۶۵:۲۶۹ و ۲۸۶). شایان ذکر است که در دست‌نویس آکسفورد نیز، مطابق گزارش مصححان چاپ بنیاد، ضبط و جایگاه دوگانه ابیات مانند چاپ کلکته است (رک: همان، ۱۳۴۹:۳۶۳، پانویس ۱۲).

درباره نویسنده نخست «زاری» به جای «خواری» در سفینه تبریز، «زاری» نویسنده بهتر به نظر می‌رسد، زیرا «زاری» با «رویم» و «گویم» تناسب بهتری دارد. همچنین «زاری» علاوه بر معانی «گریه، اندوه، ناله، ضعف، لاغری و...» (نک: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل زاری) معنای «خواری» را هم در خود دارد:

بدین خواری بدین زاری بدین درد مژه پرآب گرم و روی پرگرد
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۳۹۱)

اما درباره نویسنده دوم «کامرانی» به جای «زندگانی»، با توجه به بیت پیشین، ویس می‌گوید با توجه به زاری بیش از حدی که هجران تو برای من به همراه آورده‌است، دعا می‌کنم که هیچ‌گاه تو بدون من «شادمان» و خوش نباشی و من بدون تو، «کامرانی» و خوشی به سراغم نیاید. بیت زیر، همانند بیت مورد بحث در موضعی دیگر از ویس و رامین آمده‌است:

تو با من باش همچون رنگ با مل که من با تو بوم چون بوی با گل
ترا بی من نباشد شادمانی مرا بی تو نباشد کامرانی^۳
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۴۲۱)

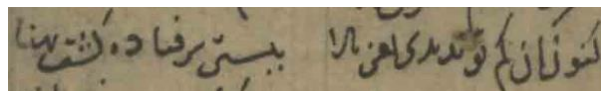
در بیتی دیگر آمده‌است:

ترا بی من نباشد زندگانی ازیرا کم نباشد کامرانی
جهان را بی تو بسیار آز مودم بدو در زنده همچون مرده بودم
چی بی تو بر شمارم زندگانی جدا از تو نخواهم شادمانی
(همان، ۴۵۱)

بنابراین نویسنده «کامرانی»، نویسنده قابل تأمل است که تنها در دست نویس سفینه تبریز آمده‌است.

۴-۲-۴. «به بستر بر»، «گشت پهن»

کنون آن کم تو دیدی^۴ نغز بالا بستر بر فتاده گشت پهن
(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۷۸)

(ورق ۲۷۸a)

این بیت در نسخه پاریس نیامده (نک: همان، ۱۳۴۹: ۳۶۴، پانوش ۲۲) و در دو چاپ مینوی و محبوب نیز به پیروی از این نسخه نیامده‌است (نک: همان، ۱۳۱۴: ۳۵۲؛ همان، ۱۳۳۷: ۲۶۴). در تصحیح تودوا و گواخاریا (ص ۳۶۴) و روشن (ص ۲۶۲)، بیت مورد بحث به صورت زیر آمده‌است:

کنون آن کم تو دیدی سرو بالا به بستر در فتاده گشته دوتا
(همان، ۱۳۴۹: ۳۶۴)

همچنین در چاپ کلکته، بیت مورد بحث، دارای اختلافات دیگری نسبت به اختلافات گزارش شده‌است:

کنون آن کم تو دیدی سرو بالان به بستر در فتاده گشته نالان
(همان، ۱۸۶۵: ۲۷۰)

مطابق گزارش مصححان چاپ بنیاد، ضبط نسخه «اس» (=استانبول) نیز به صورت زیر است که چند اختلاف متفاوت با نسخ دیگر در آن دیده می‌شود:

کنون آن کم تو دیدی نغز بالا بستر برفتاد و گشت هیفا
(رک: همان، ۱۳۴۹:۳۶۴، پانوش ۲۱ و ۲۲)

در مصراع نخست نویسش سفینه تبریز، قابل نقد است، زیرا نسبت به نویسش «کنون آن کم تو دیدی سروبالا»، نکته قابل توجه و ارزشمندی ندارد. اما درباره مصراع دوم، وضعیت متفاوت است. نخست نویسش «به بستر بر» است که به همین صورت و با حرف اضافه «بر» بهتر است. دوم، نویسش «پهنا» است. احتمالاً «هیفا» تحریفی از «پهنا» است که در دست نویس استانبول آمده است. برتری این نویسش بر سایر نویسش‌ها یک دلیل برجسته و مهم دارد و آن هم تضاد میان «بالا» و «پهنا» است که به احتمال بسیار زیاد مدنظر شاعر بوده است، زیرا جفت «بالا» و «پهنا» در منظومه ویس و رامین، چند بار آمده است:

چه بالا و چه پهنا زان سمن بر سراپا هر دو چون دو یار درخور
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹:۱۰۶)
ز بس پهنا یکی نیم جهان بود ز بس بالا ستونی ز آسمان بود
(همان، ۲۳۸)

(همچنین نک: همان، ۳۹۷).

این جفت، در میان شاعران و نویسندگان به همین صورت (برای نمونه نک: فردوسی، ۱۳۷۹: ۷۰۰ و ۱۰۰۱؛ انوری، ۱۳۶۴: ۲۸۲؛ دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل بالا و پهنا) و به صورت «درازی» و «پهنا»، پُرسابقه است. برای نمونه، در بیت زیر از عنصری و سنایی، «پهنا» گشتن «درازی» (متناسب با تصویر ارائه شده در بیت مورد بحث)، جالب توجه است:

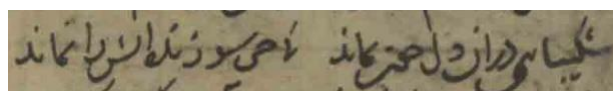
چو مرگ آمد و زو گشت درازی تو پهنا ز چنگش که رهاندت کرا باشد یارا
(اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۳۱)
عندلیب دلش چو بالا جَست در درازی شرع پهنا گشت
(سنایی غزنوی، ۱۳۸۷: ۱۵۸)

با این توضیحات، از نظر ما نویسش بهتر بیت با توجه به نویسش تازه سفینه تبریز چنین است:

کنون آن کم تو دیدی سروبالا به بستر بر فتاده گشت پهنا

۴-۲-۵. «سوزنده آتش»

شکیبایی در آن دل چون بماند که جز سوزنده آتش را نماند
(اسعد گرگانی، ۲۷۲۳ق: ۲۷۸)

(ورق ۲۷۸b)

این بیت در چهار تصحیح ویس و رامین از جمله: مینوی (ص ۳۵۳)، محجوب (ص ۲۶۴)، تودوا و گواخاریا (ص ۳۶۵) و روشن (ص ۲۶۲)، با اختلاف «سوزنده دوزخ را» و در چاپ کلکته (ص ۲۷۰) با اختلاف: «سوزنده در آتش» آمده است. نویسنده «سوزنده در آتش» که در چاپ کلکته آمده، با حذف «را» جایگزین حرف اضافه که یک ویژگی سبکی محسوب می‌شود، ساختار زیبایی‌شناسی بیت را از بین برده است، زیرا با فرض درست بودن این نویسنده، ساختار جمله را باید چنین بیاوریم: «شکیبایی در آن دل چگونه می‌ماند (ماندگار می‌شود)، حال آنکه به جز سوزنده چیزی در آتش نمی‌ماند (ماندگار نمی‌شود). با این معنی واژگان قافیه مکرر و نادرست می‌شود. «بماند» و «نماند» هر دو از یک ریشه و دارای یک معنی می‌شوند که ایرادی آشکار در قافیۀ بیت است، اما اگر بخواهیم برای رفع این ایراد «بماند» را به معنی «ماندگار شدن» و «نماند» را به معنی «مانستن» (=ادات تشبیه) در نظر بگیریم، جمله ساختار دستورمندی نمی‌تواند داشته باشد: «که جز سوزنده در آتش مانند نیست.» مشخص است که بدون حرف اضافه «به»، ساختار اشتباه است: «که جز «به» سوزنده در آتش مانند نیست.» «سوزنده دوزخ را» نویسنده بهتری نسبت به چاپ کلکته است، زیرا در این نویسنده نقش آرایۀ تشبیه پررنگ‌تر می‌شود، اما در این نویسنده، «دل» به «دوزخی» تشبیه شده که «سوزنده» است. تشبیه «دل» به «دوزخ» با توجه به بن‌مایۀ غنایی داستان، تشبیه درست و به‌اندامی نیست. شاید بتوان آن را از جهت اغراق در سوزنده بودن بیش‌ازحد توجیه کرد، اما در برابر ضبط «سوزنده آتش»، برتری محسوس ندارد. یکی از دلایل تشبیه «دل» به «آتش» است که تشبیه محسوس به محسوس است، اما تشبیه «دل» به «دوزخ»، محسوس به معقول است و تشبیه محسوس به محسوس در آثار سبک خراسانی بسامد بیشتری نسبت به تشبیهات محسوس به معقول و معقول به معقول دارد. دلیل دیگر، کاربرد «سوزنده آتش» در چند جای دیگر منظومه است. برای نمونه در بیت زیر «آتشی سوزنده» در دل ویس افتاده است:

چو بشنید این سخن‌ها ویس دلکش
فتاد اندر دلش سوزنده آتش
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۲۲۴)

(همچنین برای بررسی شواهد بیشتر ترکیب «سوزنده آتش»، نک: همان، ۱۳۷ و ۱۷۱). با وجود این و با پذیرش نویسنده «سوزنده آتش»، معنی بیت چنین می‌شود: «شکیبایی در دلی که جز به آتش سوزنده به چیز دیگری مانند نیست، چگونه می‌تواند ماندنی و پایدار باشد؟» در بیت زیر، خاقانی «عشق» را به «آتش سوزنده» تشبیه کرده است:

دل هیچ نیارآمد چون عشق بجنبید
در آتش سوزنده چه آرام توان یافت
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۵۶۵)

فرجام سخن این است که: «سوزنده دوزخ» نویسنده نادرستی نیست، زیرا این تشبیه در متون دیگر نیز دیده می‌شود:

دل یوسف از عشق شد تافته
چو دوزخ تائف آتشی یافته
(فردوسی، ۱۳۹۳: ۴۸۹)

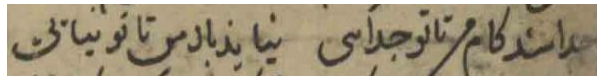
همچنین به گونه‌ای دیگر در ویس و رامین آمده:

چو دوزخ بود جان تو ز بس تاب
چو دریا بود چشم تو ز بس آب
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۳۷۶)

اما به نویسنده «سوزنده آتش» در دست‌نویس سفینه تبریز نیز باید توجه ویژه داشت، زیرا هم نوع تشبیه آن با سبک دوره خراسانی مطابقت بیشتری دارد و هم در منظومه ویس و رامین، چند بار آمده است. از همه مهم‌تر، «سوزنده دوزخ»، ترکیب وصفی مقلوبی است که در متون کم‌سابقه است. همچنین «سوزندگی» ویژه «آتش» است و «دوزخ»، محل آتش. کار «آتش» قطعاً سوزندگی است، اما کار «دوزخ» سوزاندن نیست؛ بلکه «دوزخ» نام مکانی است که در آن آتش فرمانروایی می‌کند و همه چیز را می‌سوزاند.

۴-۲-۶. باز من تا تو

جدا شد کام من تا تو جدایی
نیاید باز من تا تو نیایی
(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق:۲۷۸)

(ورق ۲۷۸b)

مصراع دوم این بیت در همه چاپ‌های ویس و رامین از جمله: کلکته (ص ۲۷۰)، مینوی (ص ۳۵۳)، محبوب (ص ۲۶۴)، تودوا و گواخاریا (ص ۳۶۵) و روشن (ص ۲۶۲)، به صورت «نیاید باز تا تو باز نیایی»، ضبط شده است. نویسش «نیاید باز تا»، نویسشی تازه و نونویس شده «نیاید باز من» است. «باز» در متون کهن، معادل «به» و «با» است. در تاریخ بلعمی (سده ۴ه.ق) آمده است: «و آخر عبدالله باز مکه رفت به هزیمت» (بلعمی، ۱۳۷۳: ۲/۷۲۱). همچنین «عُتبه... کمان برگرفت و باز خیمه خویش رفت» (همان، ۱/۱۲۴). در اسکندرنامه آمده است: «پیروز طوس خدمت کرد و باز خانه رفت» (ابی البرکات، ۱۳۸۷: ۵۲۷). (برای بررسی شواهد بیشتر از «باز خانه رفت» رک: بلعمی، ۱۳۷۳: ۳/۱۴۸۰؛ پند پیران، ۱۳۵۷: ۴۶؛ و...). همچنین در مرزبان‌نامه آمده است: «اگر امروز مرا باز جای خود فرستی و اندیشه‌ای که به عنایت درباره من کردی با عمل متوافق شود، وقت آنست» (وراوینی، ۱۳۵۵: ۲۱۵).

در سروده‌های شاعران نیز «باز» فراوان به کار رفته است. برای نمونه:

خروشید کای مرد رزم‌آزمای
هماوردت آمد مشو باز جای
(فردوسی، ۱۳۷۹: ۳۸۴)

زین کلبه به کلبه بقارفت
ز آن عالم بود باز جارفت
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۷: ۲۲۱)

(برای بررسی بیشتر این موارد، بنگرید به: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل باز).

نویسش «باز من...» نیز در متون کهن، پرسابقه است. برای نمونه: «این... خواسته که مر این مرد را دادی هرگز باز تو نیاید، زبا گفت: اگر باز من آید وفا کند و اگر باز من نیاید آنچه بدو رسید از بهر من بود که بینی او ببردند» (بلعمی، ۸۲۰، ۱۳۵۳). ایشان را باز من خوان و از این کردارهای بدترسان. (اسفراینی، ۱۳۷۵: ۱/۳۰۳). در دیوان قطران نیز آمده است:

تا نپوید سوی من شادی نپوید سوی من
تا نیاید باز من رامش نیاید باز من
(قطران تبریزی، ۱۳۶۲: ۴۲۶)

بنابراین با توجه به روش تصحیح «برتری نویسش‌های دشوار بر نویسش‌های آسان»، می‌توان گفت، نویسش «نیاید باز من» در دست‌نویس سفینه تبریز، بر نویسش سایر دست‌نویس‌ها برتری دارد. افزون بر این، «باز من» با «کام من» در قرینه‌سازی‌های شاعر، بهتر جفت می‌شود.

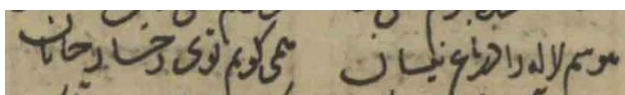
درباره ادامه مصراع نیز باید گفت هر چند «بازنایی» نویسش نادرستی نیست و در ویس و رامین نیز سابقه دارد:

گر این نامه بخوانی باز نیایی
به بی‌رحمی دهم بر تو گواهی
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۳۶۶)

اما با توجه به «تکرار» که سبک غالب منظومه ویس و رامین است، نویسنش مصراع دوم در دست‌نویس سفینه تبریز، از سایر دست‌نویس‌ها و چاپ‌های این منظومه، بهتر است.

۴-۲-۷. باغ نیسان

اگر بینم به باغ اندر صنوبر
همی گویم زهی بالای دلبر
بیوسم لاله را در باغ نیسان
همی گویم توی رخسار جانان
(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق: ۲۷۸)

(ورق ۲۷۸b)

بیت دوم، در همه چاپ‌های موجود ویس و رامین از جمله: کلکته (ص ۲۷۲)، مینوی (ص ۳۵۶)، محجوب (ص ۲۶۶)، تودوا و گواخاریا (ص ۳۶۷) و روشن (ص ۲۶۴)، مصراع نخست با اختلاف: «ماه نیسان» به جای «باغ نیسان» آمده است. همچنین در نسخه پاریس، «بیوسم» به صورت «بیویم» و در نسخه استانبول، «توی» (= تویی یا تونی) به صورت «زهی» ضبط شده است (رک: اسعد گرگانی، ۳۶۷: ۱۳۴۹، پانوشته‌های ۱۵ و ۱۶).

نویسنش «بیویم» در نسخه پاریس، با توجه به «رخسار» و جهی ندارد، اما نویسنش «زهی» به جای «تویی» در مصراع دوم از نسخه استانبول، قابل توجه است، زیرا با توجه به سبک شاعری اسعد گرگانی و علاقه وی به «تکرار»، و تصویر کلی بیت که شگفت‌زدگی عاشق در آن ترسیم شده، می‌توان گفت، نویسنش «زهی» بر «تویی» برتری دارد. به دیگر بیان، «شگفت‌زدگی» عاشق پس از دیدن تصویر معشوق در گل لاله، با واژه «زهی» بهتر به مخاطب منتقل می‌شود تا «تویی».

نویسنش «باغ نیسان» که تنها در سفینه تبریز آمده، ترکیبی است که در ویس و رامین سابقه دارد:

وز آن سوشاه موبد هم بدین سان
سپاه آراست همچون باغ نیسان
(همان، ۱۳۴۹: ۶۵)

همچنین در آثار دیگر شاعران از جمله ناصر خسرو:

زین سبز بیابان که چون شب آید
پر لاله شود همچو باغ نیسان
(ناصر خسرو، ۱۳۰۷: ۳۳۰)

نیسان، «ماه هفتم از سال سریانی میان آذر و ایار، و آن ماه دوم بهار است مطابق اردیبهشت فارسی و ثور عرب و تقریباً مطابق است با آوریل فرانسوی و آن ۳۰ روز است» (دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل نیسان)، بنابراین در متون فارسی، «نیسان» معادل «بهار» و شکوفایی و سرسبزی است. پس «باغ نیسان»، ترکیبی برابر با «باغ بهار» است که در ویس و رامین به صورت «باغ بهاری» و «باغ نوبهاری» آمده است:

تو چون زیبا درختی آبداری
شکفته نغز در باغ بهاری
ز بس زیور چو باغ نوبهاری
ز بس گوهر چو گنج شاهواری
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۲۲۲)
(همان، ۱۰۷)

«باغ بهار» در آثار دیگر شاعران نیز فراوان به کار رفته است. برای نمونه:

ز فرّش جهان شد چو باغ بهار هوا پر ز ابر و زمین پرنگار
(فردوسی، ۱۳۷۹: ۷)

در او خرم ایوان برابر چهار ز رنگین گهرها چو باغ بهار
(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۳۲۳)

بدیدار او راه بُست و هری بهشت برین گشت و باغ بهار
(فرخی سیستانی، ۱۳۱۱: ۱۵۴)

«ماه نیشان» نیز ترکیبی پرتکرار در آثار منظوم و منثور است. در ویس و رامین در تقابل با «دی مه» چنین آمده است:

شکوفه کاو برآید ماه نیشان به دی مه بر درختان یافت نتوان
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۵۰۶)

(نیز نک: ناصر خسرو، ۱۳۰۷: ۳۷۰).

با توجه به توضیحات بالا، «باغ نیشان» از نظر زیبایی‌شناختی و بلاغی، نویسی بهتر و برتر نسبت به «ماه نیشان» است. نخست اینکه با آوردن واژه «نیسان»، «ماه نیشان» به خودی خود در ذهن تداعی می‌شود و آوردن «ماه» در اینجا، بر ارزش بلاغی و تصویری بیت، نمی‌افزاید، اما افزودن «باغ» بر «نیسان»، تصویر و بلاغت بیت را دوچندان می‌کند. «باغ نیشان» همان‌گونه که در بیت ابوحنیفه اسکافی نیز آمده، «باغ در مه نیشان» است که باغی بهاری و سرسبز است:

ای به تو آراسته همیشه زمانه راست بدان‌سان که باغ در مه نیشان
(مدیری، ۱۳۷۰: ۸۵۸)

دوم اینکه تناسب «لاله» با «باغ» نسبت به «ماه» بیشتر است. چنان‌که این تناسب («لاله» و «باغ») در بیت زیر از ویس و رامین نیز دیده می‌شود:

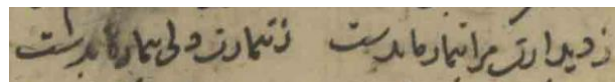
اگر بی تو بینم لاله در باغ نهد لاله برین خسته دلم داغ
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۲۷۵)

بنابراین، نویسی «باغ نیشان» در دست‌نویس سفینه تبریز را می‌توان نویسی بلاغی‌تر و بهتر نسبت به «ماه نیشان» دانست و با توجه به نویسی «زهی» در دست‌نویس استانبول، نویسی نهایی بیت مورد بحث از نظر ما چنین است:

بیوسم لاله را در باغ نیشان همی گویم زهی رخسار جانان

۴-۲-۸. «دلی بیمار»

ز دیدارت مرا بیمار ماندست ز تیمارت دلی بیمار ماندست
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۲۷۸)

(ورق ۲۷۸b)

در همه چاپ‌های ویس و رامین از جمله کلکته (ص ۲۷۳)، مینوی (ص ۳۵۶)، محبوب (ص ۲۶۷)، تودوا و گواخاریا (ص ۳۶۸) و روشن (ص ۲۶۴)، مصراع دوم با اختلاف «دل بیمار» ضبط شده است. در دست‌نویس‌های مورد استفاده تودوا و

گواخاریا نیز همین نویش آمده، جز نسخه استانبول که در آن واژه مورد بحث به صورت «دلم» ضبط شده است (رک: اسعد گرگانی، ۱۳۴۹:۳۶۸، پانوش ۱۷).

روشن است که ترکیب مورد بحث، یک ترکیب وصفی است. به همین دلیل، نویش نسخه استانبول: «دلم، بیمار»، به هیچ وجه درست نیست، زیرا این نویش ساختار وصفی را به ساختار اسنادی بدل می‌کند. از میان دو نویش دیگر: «دلی بیمار» و «دل بیمار»، نویش «دلی بیمار» از نظر ما بهتر است؛ به دو دلیل:

نخست اینکه در معنی، لازم است به «دل بیمار» ویژگی‌های موجود در «دلی بیمار» را اضافه کنیم. به این صورت که اگر بخواهیم نویش «دل بیمار» را در ساختار جمله قرار دهیم، ناگزیریم به آن، «یک» یا «ی» اضافه کنیم. در صورتی که ساختار «دلی بیمار»، «ی» را به همراه خود دارد: «از تیمار تو [برای من] یک دل بیمار مانده است. اگر با حذف «یک» یا «ی»، جمله را به صورت «از تیمار تو [برای من] دل بیمار مانده است»، بیاوریم، باز هم مفهوم «یک» یا «ی» در آن وجود دارد، اما به صورت پنهان.

دوم اینکه، آنچه باید از نظر وزنی و اختیارات شاعری برای «دل بیمار» در نظر بگیریم تا انسجام ساختار وزن بیت حفظ شود، یعنی کشیده تلفظ کردن کسره حرف «ل» برای تبدیل شدن هجای کوتاه به هجای بلند، به خودی خود در «دلی بیمار»، وجود دارد.

همچنین شایان ذکر است که علاوه بر بیت مورد بحث، ساختار «(دلی) + (صفت)» در ابیات زیر از ویس و رامین سابقه دارد:

بدان ره هر سه اندر باغ رفتند ز موبد با دلی پرداغ رفتند

(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹:۲۰۳)

دلی پُراش و جانی پر از دود تنی چون موی و رخساری زرانددود

برم هر شب سحرگه پیش دادار بمالم پیش او بر خاک رخسار

(همان، ۳۹۰)

نهییم زآن رخ چون آفتابست نبردم با دلی پردرد و تابست

(همان، ۴۱۴)

در این شواهد، می‌توان همانند الگوی ساختاری «(دل بیمار)»، «(دلی)ها را به صورت «(دل)»: «(دل پرداغ)»، «(دل پُراش)» و «(دل

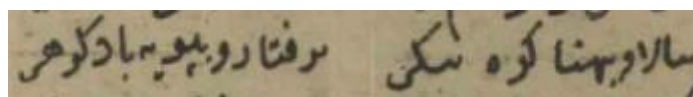
پُردرد)»، تغییر داد، اما روشن است که نویش آن‌ها با نویش «(دلی)»، از نظر دستوری و ادبی ساختارمندتر و بهتر است.

۴-۲-۹. «بادگوهر»

چو آدین سربسر پیغام بشنید همانگه بادپایی خنگ بگزید

بیالا و بیهننا کوه پیکر برفتار و بیویه بادگوهر

(اسعد گرگانی، ۷۲۳ق:۲۸۰)

(ورق ۲۸۰b)

این بیت در همه چاپ‌های ویس و رامین از جمله چاپ کلکته (ص ۲۹۵)، مینوی (ص ۳۸۶)، محجوب (ص ۲۸۸)، تودوا و گواخاریا (ص ۳۹۷) و روشن (ص ۲۸۳)، با اختلاف «باد صرصر» در مصراع دوم آمده است. در میان دست‌نویس‌های مورد استفاده مصححان چاپ بنیاد، تنها در نسخه «(اس)»، با اختلاف «(باد کوهسار)»، آمده است (رک: اسعد گرگانی، ۱۳۴۹:۳۹۷، پانوش ۳).

در نادرستی نویسش «کوهسار» هیچ‌گونه تردیدی نیست، اما این نویسش از جهت نزدیک بودن به نویسش «گوهر» می‌تواند مهم باشد. به این صورت که گمان می‌رود، کاتب در خوانش «گوهر» دچار اشتباه شده و آن را به صورت «کوهسر» (=کوه سر) خوانده، سپس آن را به صورت «کوهسار» تغییر داده باشد.

تشبیه تیزتازی اسب به باد «صرصر» به معنی «باد تند و سرد» (دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۳۷۸) ذیل صرصر) در میان سروده‌های شاعران و آثار نویسندگان پرسابقه است:

چه اسبست آنکه روز کین بُود در زیر ران او بتن گردون بسیر اختر به سُم مرمر به تک صرصر

(فلکی شروانی، ۱۳۴۵: ۳۹)

آب و آتشش نخواند او را اسبب خواند این صرصر، آتش آذرشسب

(سنایی غزنوی، ۱۳۸۷: ۳۹۲)

در سمک عیار آمده است: «بر اسبی سوار گشته که از باد سبق بردی، با ابر هم‌بری کردی، اسبی دیودل، ضرغام‌زهره، هزبر معرکه، بر تر و خشک چون صرصر بگذشته، و پیش از اندیشه به مقام رسیدی» (کاتب ارجانی، ۱۳۶۲: ۴۱۶).

بنابراین، نویسش «باد صرصر» به‌خودی‌خود، ایرادی ندارد، اما با توجه به فراگیری این تشبیه در متون منظوم و منثور، در برابر نویسش «بادگوهر» نویسشی ساده‌تر است.

در حدود جست‌وجوی نگارندگان، نویسش «بادگوهر»، در متون کهن به دست نیامد،^۵ اما این عبارت نویسشی جالب‌توجه و هنری‌تر نسبت به «باد صرصر» است که مشابه آن در متون حماسی نظیر شاهنامه و برزنامه، و ... به صورت «از باد دارد نژاد» و ... دیده می‌شود. برای نمونه دو بیت زیر از شاهنامه:

یکی کوه زیرش بکردار باد تو گویی که از باد دارد نژاد

(فردوسی، ۱۳۷۹: ۴۲۰)

همان اسبش از باد دارد نژاد بدل همچو شیر و برفتن چو باد

(همان، ۵۵۱)

همچنین در برزنامه آمده است:

به تگ بگذرد اسبش از تندباد همانا که از باد دارد نژاد

(کوسج، ۱۳۸۷: ۷۰)

از سویی دیگر، شواهد سبکی منظومه ویس و رامین نشان می‌دهد که شاعر آن، علاقه زیادی به قرینه‌پردازی دارد. در بیت موردبحث، «کوه‌پیکر» یک سوی قرینه، و «بادگوهر» سوی دیگر آن است. این نویسش از نظر بلاغی در قرینه‌سازی با مصرع نخست، نسبت به نویسش «باد صرصر»، بهتر است. در مصرع نخست، شاعر اسب را از نظر «بالا» و «پهنا»، «کوه‌پیکر» دانسته است، یعنی اسبی که پیکر آن همانند کوه است. همین ساختار در مصرع دوم آمده است، یعنی همان اسب را از نظر «رفتار» و «پویه»، «بادگوهر» دانسته است. اسبی که گوهر و نژاد آن، در تیزتازی، همانند باد است. مقایسه دو مصرع از نظر قرینه با هر دو نویسش «باد صرصر» و «بادگوهر» به صورت زیر است:

الف) باد صرصر: (بادپایی که) به بالا و به پهنا کوه‌پیکر بود / و به رفتار و به پویه مانند باد صرصر بود.

ب) بادگوهر: (بادپایی که) به بالا و به پهنا کوه‌پیکر بود / و به رفتار و به پویه بادگوهر بود.

در این مقایسه مشخص می‌شود که با نویش «باد صرصر»: الف) ساختار تشبیه در مصراع نخست با مصراع دوم متفاوت می‌شود، زیرا در ترکیب «بادگوهر»، «باد» مشبّه‌به و «گوهر» مشبه است. این ساختار بلاغی با «کوه‌پیکر» در مصراع نخست هم‌ساز است، اما کل ترکیب «باد صرصر» خود مشبّه‌به برای «اسب» است. ب) همچنین ساخت ترکیب بخش‌های پایانی دو مصراع، ناهمگون می‌شود؛ به‌گونه‌ای که این ناهمگونی ملموس و عینی است. به‌عنوان مثال، اگر در بیت زیر صفت مرکب «بادرفتار» که شاعر با آن اسب تازی را توصیف کرده، به‌صورت «باد صرصر» تغییر بدهیم، ناهمگونی ملموس و عینی می‌شود:

به‌جای زر نـاب و در شـهوار به چنگ من سـفال و سنگ کـهسار
به‌جای بـاد رـفتار اسـب تـازی گرفـته کـم بـهـا اسـب طـرازی
(اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۴۳۲)

۸. نتیجه‌گیری

ویس و رامین قدیمی‌ترین منظومه عاشقانه‌ای است که پس از سده‌های بسیار از گزند حوادث محفوظ مانده و به‌صورت کامل به دست ما رسیده است. از این اثر تاکنون پنج چاپ منتشر شده که قدیمی‌ترین دست‌نویس مورد استفاده مصححان، دست‌نویس پاریس (احتمالاً از سده نهم ه.ق) است. هرچند مصححان این منظومه، به‌ویژه تودودا و گواخاریا، ضعف زمانی و نویش‌های حاصل از دست‌کاری کاتبان دست‌نویس‌های مورد بررسی خود را با سنجش ترجمه گرجی آن (که متعلق به حدود صد و پنجاه سال بعد از سرایش ویس و رامین است) تا حدودی برطرف کرده‌اند، اما این اثر فاخر، هنوز هم نیازمند بررسی و ویرایش است. بنابراین معرفی و ارزیابی دست‌نویس‌های دیگر، به‌ویژه دست‌نویس‌های کهن‌تر از سده نهم، می‌تواند در ویرایش ابیات مبهم این منظومه بسیار مفید باشد. نگارندگان در این جستار با توجه به چنین الزاماتی، ۷۳۰ بیت از ویس و رامین را در سفینه تبریز (تحریر ۷۲۳ق) بررسی و با دیگر چاپ‌ها مقابله کردند. پس از این بررسی و مقابله، معلوم شد شش بیت از میان این ابیات، کاملاً تازه‌اند و در هیچ‌یک از چاپ‌های موجود و دیگر دست‌نویس‌ها (دست‌نویس‌های گزارش شده در چاپ بنیاد فرهنگ) نیامده‌اند. همچنین مشخص شد که از این ابیات، ۱۸۲ بیت دارای نویش تازه نسبت به چاپ‌ها و دست‌نویس‌های بررسی شده در این چاپ‌ها هستند. سرانجام، ده بیت از (۱۸۲ بیت) را که دارای نویش یا نویش‌های تازه بودند با ارائه نکات علمی، ارزیابی کرده و نشان داده‌اند که به چه دلیل یا دلایلی، هریک از این ده بیت می‌تواند درست‌تر از سایر نویش‌ها باشند یا نویشی قابل تأمل شمرده شوند.

۹. یادداشت‌ها

۱. همین خوانش صحیح است.
۲. نویش «که تو بودی» در دست‌نویس‌های مورد بررسی مصححان چاپ بنیاد، به‌صورت «که بودی مر» و «که بودی تو» آمده است (رک: اسعد گرگانی، ۱۳۴۹: ۳۷۶، پانوش ۳).
۳. در تصحیح مینوی به‌صورت «زندگانی» آمده است (رک: اسعد گرگانی، ۱۳۱۴: ۴۰۹).
۴. در نسخه به‌صورت «ندیدی» آمده که اشتباه است.
۵. در قصیده‌ای از فتح‌الله خان شیبانی (از شاعران دوره قاجار)، ترکیب «باد گوهر» در بیتی به‌صورت زیر آمده است:

ز دلبر چو دل برگرفتم نشستم بر آن کوه پوینده باد گوهر
(شیبانی، ۱۳۹۳: ۱/۱۷۹)

منابع

- ابی البركات، عبدالکافی. (۱۳۸۷)، اسکندرنامه: روایت فارسی از کالیستنس دروغین، به کوشش ایرج افشار، تهران: چشمه.
- اخیانی، جمیله. (۱۳۷۸)، «تصحیح چند بیت از ویس و رامین»، کتاب ماه ادبیات، شماره ۲۳ و ۲۴، ص ۴۶-۴۸.
- اسدی طوسی. (۱۳۵۴)، گرشاسب‌نامه، به اهتمام حبیب یغمایی، چاپ دوم، تهران: کتابخانه طهوری.
- اسعد گرگانی، فخرالدین. (۱۳۱۴)، ویس و رامین فخرالدین گرگانی، به تصحیح مجتبی مینوی، تهران: کتابفروشی فخر رازی.
- اسعد گرگانی، فخرالدین. (۱۳۳۷)، ویس و رامین با مقدمه مبسوط و حواشی و تعلیقات و فرهنگ واژه‌های فهرست‌های سه‌گانه، به اهتمام محمدجعفر محبوب، تهران: بنگاه نشر اندیشه.
- اسعد گرگانی، فخرالدین. (۱۳۴۹)، ویس و رامین از فخرالدین اسعد گرگانی، تصحیح ماگالی تودوا و الکساندر گواخاریا، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- اسعد گرگانی، فخرالدین. (۱۳۷۷)، ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی با دو گفتار از صادق هدایت و مینورسکی، با مقدمه تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: صدای معاصر.
- اسعد گرگانی، فخرالدین. (۱۸۶۵م)، مثنوی ویس و رامین تصنیف فخرالدین اسعد الاسترابادی الفخری الگرگانی، بتصحیح کپتان ولیم ناسولیس صاحب منشی احمدعلی صاحب، باهتمام کپتان صاحب موصوف، جلد اول، کلکته: کالج پریس.
- اسعد گرگانی، فخرالدین. (۷۲۳ق)، ویس و رامین، کتابت ابوالمجد تبریزی در سفینه تبریز، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۴۵۹۰.
- اسفراینی، ابوالمظفر شاهفور بن طاهر بن محمد. (۱۳۷۵)، تاج‌التراجم فی تفسیرالقرآن للأعاجم، جلد اول، تصحیح نجیب مایل هروی و علی‌اکبر الهی خراسانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- امامی، علیرضا. (۱۳۹۲)، «ابیات ویس و رامین در تاج‌المآثر»، ویژه‌نامه نامه فرهنگستان (شبه‌قاره)، سال اول، شماره ۱، ص ۲۳۹-۲۵۴.
- امیکوواکادا. (۱۳۶۸)، «سخنی دیگر در بازشناسی بیتی از ویس و رامین در کهن‌ترین نوشته فارسی بازمانده در ژاپن»، ایران‌شناسی، شماره ۱، ص ۷۰-۷۵.
- انوری، محمد بن محمد. (۱۳۶۴)، دیوان انوری، به کوشش سعید نفیسی، تهران: سکه.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد. (۱۳۵۳)، تاریخ بلعمی ابوعلی محمد بن محمد بن بلعمی تکمله و ترجمه تاریخ طبری تألیف ابوجعفر محمد بن جریر طبری، به تصحیح محمدتقی بهار و به کوشش محمدپروین گنابادی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: کتابفروشی زوّار.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد. (۱۳۷۳)، تاریخنامه طبری: گردانیده منسوب به بلعمی از کهن‌ترین متون فارسی (بخش چاپ‌نشده)، به تصحیح محمد روشن، ۳ جلد، چاپ سوم، تهران: البرز.
- پند پیران: متنی فارسی به‌ظاهر از قرن پنجم هجری. (۱۳۵۷)، به تصحیح جلال متینی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- پوتوریدزه، و.س. (۱۳۱۵)، «ترجمه گرجی قدیم ویس و رامین»، مهر، سال سوم، شماره دوازده، ص ۱۲۲۹-۱۲۳۷.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین ابراهیم. (۱۳۸۵)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش ضیاءالدین سجّادی، چاپ هشتم، تهران: زوّار.
- خاقانی شروانی، بدیل بن علی، (۱۳۸۷)، تحفة‌العراقین (ختم‌الغرایب) سروده خاقانی شروانی سده ششم هجری، به کوشش علی صفری آق‌قلعه، تهران: میراث مکتوب.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۸)، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.

- سنایی غزنوی، محدود بن آدم. (۱۳۸۷)، *حديقة الحقیقة و شریعة الطریقة*، با مقدمه و تصحیح و تحشیة محمد روشن، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- شیبانی، فتح الله بن محمد کاظم. (۱۳۹۳)، آثار فتح الله خان شیبانی، به کوشش علیرضا شاه نظری، جلد اول، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فرخی سیستانی، ابوالحسن علی بن جولوق. (۱۳۱۱)، دیوان حکیم فرخی سیستانی، به تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: مطبوعه مجلس.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۹)، شاهنامه فردوسی، براساس چاپ مسکو، تهران: نشر قطره.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳)، تفسیر سوره یوسف منظوم، به تصحیح منصور کیانی، تهران: راه نیکان.
- فلکی شروانی، نجم الدین محمد. (۱۳۴۵)، دیوان حکیم نجم الدین محمد فلکی شروانی، به اهتمام و تصحیح و تحشیة محمد طاهری شهاب، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- قطران تبریزی. (۱۳۶۲)، دیوان حکیم قطران تبریزی (از روی نسخه تصحیح شده مرحوم محمد نخجوانی)، تهران: ققنوس.
- کاتب ارجانی، فرامرز بن خداداد بن عبدالله. (۱۳۶۲)، *سمک عیار* تألیف فرامرز بن خداداد بن عبدالله الکاتب ارجانی، با مقدمه و تصحیح پرویز ناتل خانلری، جلد اول، تهران: آگاه.
- کوسج، شمس الدین محمد. (۱۳۸۷)، *برزنامه* (بخش کهن)، تصحیح اکبر نحوی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- نادری، فرشید، ضرونی، قدرت الله. (۱۴۰۲)، «شواهد تاریخی و ادبی نویافته درباره تبار اشکانی داستان ویس و رامین»، تاریخ ادبیات، دوره ۱۶، شماره ۱ (پیاپی ۸۷/۱)، ص ۱۰۱-۱۳۰.
- گیوناشویلی، جمشید. (۱۳۶۹)، «سخنی چند درباره متن شناسی منظومه ویس و رامین فخرالدین گرگانی»، *ایران شناسی*، شماره ۵، ص ۱۲۵-۱۳۴.
- ناصر خسرو، ابومعین. (۱۳۰۷)، دیوان قصاید و مقطعات حکیم ناصر خسرو بضمیمه روشنائینامه و سعادتنامه و رساله ای بنثر با فهرست و تعلیقات، به اهتمام سید نصرالله تقوی و سید حسن تقی زاده و مجتبی مینوی و علی اکبر دهخدا، تهران: مطبوعه مجلس.
- نویدی ملاطی، علی. (۱۳۹۷)، «گمانی درباره ضبط یک نام جای در ویس و رامین»، *نامه فرهنگستان*، دوره هفدهم، شماره ۱ (پیاپی ۶۵)، ص ۹۴-۹۹.
- وراوینی، سعدالدین. (۱۳۵۵) *مرزبان نامه* تحریر سعدالدین وراوینی، به تصحیح محمد روشن، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

References:

- Ab al-Barakāt, Abd al-Kāfi (2008) *Eskandar-Nāme: Revāyat-e Fārsi az Kālistenes-e Doruqin (Eskandar-Name: The Persian Account of the Pseudo-Callisthenes)*. ed. Iraj Afšār. Tehran: Češme Publication. [in Persian].
- Axyāni, Jamile (1999) "Tashih-e Čand Beyt az Vis o Rāmin" (Correction of a Few Couplets of Vis and Ramin). *Ketāb-e Māh-e Adabiyāt*. vol. 23-24. pp. 46-48. [in Persian].
- Anvari, Mohammad (1985) *Divān-e Anvari*. ed. Sa'īd Nafisi. Tehran: Sekke. [in Persian].
- Asādī Tusi (1975) *Garšāsb-nāme*. ed. Habib Yaqmā'i. 2nd ed. Tehran: Tahuri Library. [in Persian].
- As'ad Gorgāni, Faxr al-Din (1935) *Vis-o Rāmin*. ed. Mojtabā Minovi. Tehran: Faxr-e Rāzi Booksellers. [in Persian].
- As'ad Gorgāni, Faxr al-Din (1958) *Vis-o Rāmin*. ed. Mohammad Ja'far Mahjub. Tehran: Andiše Publishing Office. [in Persian].
- As'ad Gorgāni, Faxr al-Din (1970) *Vis-o Rāmin*. Ed. Magali Todua & Aleksandr Gvaxaria. Tehran: Iran Culture Foundation Publications. [in Persian].
- As'ad Gorgāni, Faxr al-Din (1998) *Vis-o Rāmin*. ed. Mohammad Rowšan. Tehran: Sadāye Mo'āser. [in Persian].

- As'ad Gorgāni, Faxr al-Din (1865) *Masnaviye Vis-o Rāmin*. ed. Captain William Nasulis & Ahmad Ali Sāheb. vol. 1. Calcutta: College Press. [in Persian].
- As'ad Gorgāni, Faxr al-Din (723 A.H.) *Vis va Rāmin*. Copied by Abolmo'ayyed Tabrizi in *Safineye Tabriz* Manuscript. Library of the Islamic Consultative Assembly. No. 14590. [in Persian].
- Bal'ami, Abu Ali Mohammad (1974) *Tārix-e Bal'ami*. ed. Mohammad Taqi Bahār & Mohammad Parvin Gonābādi. vol. 2. 2nd ed. Tehran: Zavvār Booksellers. [in Persian].
- Bal'ami, Abu Ali Mohammad (1994) *Tārixnāme-ye Tabari*. ed. Mohammad Rowšan. 3 Vols. 3rd ed. Tehran: Alborz. [in Persian].
- Dehxodā, Ali Akbar (1999) *Loqat-nāme*. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian].
- Emāmi, Alirezā (2013) "Abyāt-e Vis-o Rāmin dar Tāj al-Ma'āser" (Couplets of Vis and Ramin in Taj al-Ma'athir). *Nāme-ye Farhangestān*. vol. 1. no. 1. pp. 239-254. [in Persian].
- Esfarāyeni, Ab al-Mozaffar (1996) *Tāj al-Tarājem Fi Tafsir al-Qur'an lil-A'ajim*. ed. Najib Māyel Haravi & Ali Akbar Elāhi Xorāsāni. Vol. 1. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian].
- Farroxi Sistāni, Ab al-Ḥasan (1932) *Divān-e Hakim Farroxi Sistāni*. ed. Ali Abdorrasuli. Tehran: Matba'eye Majles. [in Persian].
- Firdowsi, Ab al-Qāsem (2000) *Šāhnāme-ye Ferdowsi* (Based on the Moscow Edition). Tehran: Qatre Publications. [in Persian].
- Ferdowsi, Ab al-Qāsem (2014) *Tafsi-ye Sure-ye Yusof Manzum*. ed. Mansur Kiyāni. Tehran: Rāh-e Nikān. [in Persian].
- Falaki Širvāni, Najm al-Din Mohammad (1966) *Divān-e Hakim Najm al-Din Mohammad Falaki Širvāni*. ed. Mohammad Tāheri Šahāb. Tehran: Ibn Sinā Library. [in Persian].
- Giunashvili, Jamshid (1990) "Soxan-i Čand Darbāre-ye Matn Šenāsi-ye Manzum-ye Vis-o Rāmin" (A Few Words on the Textual Criticism of the Epic Vis and Ramin). *Irān-šenāsi*. no. 5, pp. 125-134. [in Persian].
- Kāteb Arjāni, Farāmarz (1983) *Samak-e 'Ayyār*. ed. Parviz Nātel Xānlari. vol. 1. Tehran: Āgāh. [in Persian].
- Kusaj, Šams al-Din Mohammad (2008) *Borzu-nāme (Baxš-e Kohan)* (Borzu Nāme: The Ancient Section). ed. Akbar Nahvi. Tehran: Mirās-e Maktub Research Center. [in Persian].
- Nāderi, Faršid & Qodratollāh Zurrūni (2023) "Šavāhed-e Tārixi va Adabiye Now-Yāfte Darbāre-ye Tabār-e Aškāni-ye Dāstān-e Vis-o Rāmin" (Newly Found Historical and Literary Evidence about the Parthian Origin of the Story of Vis and Ramin). *Tārix-e Adabiyyāt*. vol. 16. no. 1. pp. 101-130. [in Persian].
- Nāser Xosrow, Abu Mo'in (1928) *Divān-e Qasāyed va Muqatta'āt*. ed. Seyyed Nasrollāh Taqavi et al. Tehran: Matba'e Majles. [in Persian].
- Navidi Malāti, Ali (2018) "Gomāni Darbāre-ye Zabt-e Yek Nām-Jāy dar Vis-o Rāmin" (A Conjecture on the Recording of a Place Name in Vis and Ramin). *Nāme-ye Farhangestān*. vol. 17. no. 1. pp. 94-99. [in Persian].
- Okada, Amiko (1989) "Soxani Diġar Darbāre-ye Bāz-šenāsi-ye Byt-i az Vis-o Rāmin" (Another Word on the Re-identification of a Couplet from Vis and Ramin). *Irān-šenāsi*, no. 1. pp. 70-75. [in Persian].
- Pand-e Pirān (1978) *Pand-e Pirān*. ed. Jalāl Matini. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [in Persian].
- Puturidze, Viktor (1936) "Tarjome-ye Gorji-ye Qadim-e Vis-o Rāmin" (Old Georgian Translation of Vis and Ramin). *Mehr*. vol. 3. no. 12. pp. 1229-1237. [in Persian].
- Qatrān Tabrizi (1983) *Divān-e Hakim Qatrān Tabrizi*. Based on the corrected copy of Mohammad Naxjavāni. Tehran: Qoqnus. [in Persian].
- Sanā'i Qaznavi, Majdud (2008) *Hadiqat al-Haqiqah va Šari'at al-Tariqah*. ed. Mohammad Rowšan. Tehran: Negāh Publishing Institute. [in Persian].
- Šaybāni, Faṭḥ Allāh ibn Mohammad Kāzem (2014) *Āsār-e Fath Allāh Xān Shaybāni* (The Works of Faṭḥ Allāh Xān Shaybāni). ed. Alirezā Šāhnazari. vol. 1. Tehran: Mirās-e Maktub Research Center. [in Persian].
- Varāvini, Sa'd al-Din (1976) *Marzbān-Nāme*. ed. Mohammad Rowšan. Tehran: Iran Culture Foundation Publications. [in Persian].
- Xāqāni, Afzal al-Din Ebrāhīm (2006) *Divān-e Xāqāni Širvāni*. ed. Ziyā'addin Sajjādi. 8th ed. Tehran: Zavvār. [in Persian].
- Xāqāni, Afzal al-Din Ebrāhīm (2008) *Tohfāt al-Ērāqayn*. ed. Ali Safāri Āq-Qal'e. Tehran: Mirās-e Maktub. [in Persian].